

türkiye iktisat tarihi

prof. niyazi berkes

gerçek yayınevi

10
100 soruda / türkiye iktisat tarihi I / prof. niyazi berkes
GY

100 SORUDA TÜRKİYE İKTİSAT TARİHİ

Prof. Niyazi Berkes

100 SORUDA DİZİSİ : 10

Birinci Baskı :
TEMMUZ 1969

Kapak: Said Maden

Dizgi ÖZAYDIN Matbaacılık
Koll. Şti. Tel: 22 88 74 - 27 66 97
Baskı, kapak baskısı, cilt:
Fono Matbaası

Prof. NİYAZİ BERKES

100 SORUDA
TÜRKİYE İKTİSAT TARİHİ

I. OSMANLI EKONOMİK TARİHİNİN TEMELLERİ

GERÇEK YAYINEVİ
Cağaloğlu Yokuşu, Saadet İş Hanı, Kat 4
İstanbul

ÖNSÖZ

Osmanlı Türk ekonomik tarihi üzerinde hayli yıldan beri özel olarak çalışmakta idim. Bu konu üzerinde az buçuk değeri olabilecek bir yapıt meydana getirmek için daha çok yıl çalışmak, bilinmeyen, işlenmemiş, üzerinde çalışılmamış daha pek çok şey öğrenmek gerektiğini çok iyi biliyorum.

Bu alanda çalışan bir kimsenin karşılaştığı en büyük güçlük, genellemelerin dayandırılması gereken verilerin yetersizliği, hattâ çok kere yokluğudur. Şimdiye kadarki Osmanlı tarihçileri bu işi yapmamışlar. Ancak şimdi, özellikle Ömer Lûtfi Barkan, Halil İnalcık ve Mustafa Akdağ gibi araştırıcılarımız bu işe başlamış ve oldukça da ilerlemiş bulunuyorlar. Bu çığırda geleceklerin yapacağı daha çok şey var.

Fakat bu güçlüğün yanında bir güçlük daha var: Araştırıcıların bize geçmişte sağlamadığı, veya şimdi sağlanmaya başlamış olan verileri bir tarih oluşumu görüşü içinde teorileştirme zorunluğunun yarattığı güçlük. Son zamanlarda bu işin kolayını bulanlar oldu: Bazıları çok daha iyi bilinen batı Avrupa ekonomik tarihinden çıkarılan görüşleri model olarak alıp bizimkini de ona «yakıştırmak» yolunu tuttu. Çok yanlış bir yol. Bazıları ise bunu yapmayayım derken «Muhayyelât Aziz Efendi» cinsinden yorumlamalar yapma yolunu tuttu. Bu, yalnız yanlış değil, fazla olarak kötü bir yol. Bu yargının ağırlığı yüzünden son yıllar içinde çıkan kitapların adlarını vermeyi münasip bulmuyorum.

Bu serinin hazırlayıcısı sayın Fethi Naci'nin çağırısını, kendi bildiğim ve düşündüğüm şeyleri yüz soruluk bir kitaba sığdırmanın imkânsızlığını düşünmeden kabul etmek gafletinde bulundum. Bunu ancak iki ve belki de üç ciltte yapmak mümkün olacak. Yine de, bunlarda okuyacaklarınız, ayrıntılı tarihin «suyunun suyu» olabilecektir. Üstelik, bu aşamada kim bilir ne hatalar olacak! Zamanla yanlışları düzeltmek, doğru yolu bulmak hepimizin ödevi olmalıdır. Ben bu yazdıklarımı çekinerek yayınlıyorum. Ancak başkalarına olumlu faydası olmasa bile onları daha doğruyu aramaya götüren bir etki yapabilirlerse bir başarı sayılabilir.

İstanbul, 30 Haziran 1969 **Niyazi BERKES**

GİRİŞ

Soru 1 Türkiyenin ekonomik tarihi neden yazılmamıştır?

Türkiyenin doğru dürüst, gerçek anlamıyle bilimsel, genel tarihi bile yazılmamıştır ki ekonomik tarihi yazılmış olsun.

Eskiden tarih demek, devletlerin yani toplumların tepesinde oturan siyasal güç örgütünün ve özellikle onun zirvesindeki hükümdarın yaptıklarının hikâyesi demekti. Özellikle İslâm ülkelerinde. Hükümdarlar gelip geçmiş başka hükümdarların zamanında geçen olayları öğrenmek, onlardan ders almak isterlerdi. Çünkü en korktukları şey ellerindeki devlet gücünün kaçırılması veya yıkılması idi. Bunu önlemek için tetik davranmak, gözlerini dört açmak lâzımdı. Bunların aklı başında olanları tarih yazarlara önem verirler; olmayanları da tarihçilerin rakibi olan müneccimlerden medet umarlardı.

Osmanlı devletinin geçmişinde de hükümdarlar zaman zaman kendilerinden önce geçmiş ve kendi zamanlarında geçen olayların tesbit ve kaydedilmesi için «vakanüvis»ler (yani olayları kaydetmeye memur kişiler) seçerlerdi. Bunların en çok yaptığı şey, seferleri, başka devletlerle olan ilişkileri, içeride vezirlerle, askerlerle, bürokratlarla ilgili müsadere, rüşvet, idam, sürgün, isyan olaylarını, devlet adamlarının veya ulemanın tayin ve terfilerini, bazen de zamanın hayrat ve hasenatla ilgili olaylarını kaydetmekti.

Bu olayları kaydederken arada sırada ilginç gözlemler yapanlar olmuştur. Fakat genel olarak bu yazarlar toplum sınıflarından kopmuş, yalnız devlet katında yeri olan kişiler olduklarından (bunun anlamım ileride tartışacağız) en çok ve en yakından bildiklerini yazarlar, ötesine önem vermezlerdi. Yazdıklarının çoğu kendi aralarında, kendi içlerinde olup biten olaylar üzerinde. Toplumun sınıflarında, o sınıfların ekonomik hayatında neler olup bittiğine aldırış etmezlerdi. Çünkü onlarca her şey bir devlet meselesi, olayların gidişi hükümdarın ve adamlarının irade ve idaresine bağlı şeylerdi. Bu yüzden bu olay yazarların kitaplarından ekonomik tarihi aydınlatacak bilgiler çıkarmak keçi boynuzundan bal çıkarmak gibi bir iş.

Soru 2 Osmanlılık döneminden sonra neden yazılmamıştır?

Eski devirlerin tarih yazarlarının zamanı geçtikten sonra da yani Tanzimat, Meşrutiyet ve hattâ Cumhuriyet dönemlerinde de tarihimizin ekonomik yanı daha da iyi işlenmiş, daha da iyi anlaşılmış değildir. Bunun da başka nedenleri var.

Bir tanesi şu : Birçok tarihçilerin görüşsüzlüğü veya görüşlerinin temelini Avrupalılardan almaları, hattâ onların kitaplarım aşırmaları. Bu Avrupalı yazarların kitapları da çok kere diplomasi işleriyle dolu şeylerdi. Çünkü bu yazarların çoğu ancak bu gibi şeylerle ilgili idiler. Osmanlı devleti gibi yarı sömürge haline gelmiş bir ülkenin tarihine önem veren çıkmamıştır.

İkinci neden, bunlardan aşırmayıp da kendi emeği ile tarih yazan ciddî tarihçilerin ekonomi bilmemeleri. Cumhuriyetten önce bizde ekonomi denen şeye karşı tam bir

cehalet vardı. Cumhuriyet döneminde üstelik ekonomiye karşı bir korku da yerleştirildi. Bu yüzden son zamanlara kadar tarihçiler ekonomiden cahil, ekonomi bilenler de tarihten cahildiler. Ancak şimdilerde ikisi bir araya gelmeye başladı. Ama hâlâ birçok tarihçiler ekonomik yanları, ekonomiciler de tarihsel yanları karma karışık edip konuyu çorbaya çeviriyorlar.

Üçüncü neden tarihimize bilimsel gözle bakmamak; ya İslâmlık, ya Osmanlılık, ya da Türkçülük ideolojilerinin etkisi ile dünyaya ya da akla meydan okurcasına olaylar üzerine «edebiyat» yapmak, olayların amansız ekonomik realitelerinden kaçınmak.

Ekonomik tarihi öğrenme zorunluğu duyulduğu günümüzde bu tarihi berbat eden başka bir felâket baş gösterdi. Pek çoğu eski Osmanlı yazılarıyle yazılı beş on tarihi bile okumamış olan kuşaktan kişiler, Osmanlı tarihinden Batı dünyasının ekonomik tarihine «yakıştırma» yolu ile sonuçlar çıkarmaya başladılar. Belli formüllere göre olayları tertiplemeye, onları şemalara uydurmaya başladılar. Bazıları en basit ekonomi ve en basit tarih bilgilerine meydan okuyan, çelişikliklerle dolu, insanı bazen kahkahalarla güldürecek genellemelere girişiyorlar.

Bu gülünç hale rağmen bu çabaların altında ciddî endişeler yatmaktadır. Örneğin, bugün ekonomik tarihimizin ana çizgileriyle Batı ekonomik tarihine uyup uymadığı veya kendine özgü özellikleri olup olmadığı soruluyor. Bunu soranların bir kısmı «Osmanlı ekonomik tarihinin hiç bir özelliği yok, genel çizgileriyle aynı ekonomik tarih şemasına giren bir tarihtir» diyor. Örneğin, Osmanlı tarihi, batılılaşma aşamasına kadar Avrupa'nın feodalizm aşamasında olan bir aşamaya denktir deniyor. Buna karşılık neden Osmanlı ekonomik tarihinin feodalizminden Batıda olduğu gibi kapitalizme geçmeyi gerçekleştirememiş oldu-

ğunu sorarak, bunun birtakım özelliklerden ileri gelmiş olduğunu söyleyenler var.

Bu kitapta tutulacak görüş, bunların ikisinin de yetersiz, hattâ yersiz ve yanlış olduğu görüşüdür. Böyle olmakla beraber bu iki görüşün ikisinde de bizim incelememiz için faydalı ipuçları vardır. Daha sonraki tartışmalarımız bunun ayrıntılarını gösterecek.

Soru 3 Osmanlı tarihinde ekonomik tarih anlayışını engelleyen özellikler mi vardı?

Evet, acaba neden eski Osmanlı tarih yazarları hep hükümdarların ve onların örgütlerinin olaylarıyle ilgilenirler de toplumun kitlelerinin olayları ve hayat şartları ile ilgilenmezlerdi? Bu sorunun cevabı bize Osmanlı ekonomik tarihine gireceğimiz yolun kapısını gösterecektir.

Bu yazarların kendilerini devlet katına daraltmalarını, gözlem konuları olan devlet sisteminin bir özelliğinden ileri geliyordu. Çünkü bu sistemde devlet toplumdan ayrı, onun üstünde olan bir kuruluştur. Bu kuruluş toplumun her yanına, ve bu arada tabiî olarak toplumun ekonomik hayatına hükmeder. Bu toplumun ekonomisi, devletin önemli bir hayat kaynağı olacak şekilde düzenlenmiştir.

Fakat neden ve nasıl bu böyle olmuştur?

I. BÖLÜM

Soru 4 Osmanlı devleti ne tip bir devletti?

Osmanlı devleti gibi siyasal sistemler, üstün körü bakılınca, tûba ağacına benzer. Tûba ağacı, kökleri havada, dalları ve yaprakları yerde olduğu söylenen muhayyel bir ağaç. Politika nazariye ve biliminin geliştiği Batıdaki gözlemcilere Doğu ülkelerinin devletleri hep böyle bir tûba ağacı gibi gözükürdü. «Despotizm» dedikleri bu siyasî rejimlerin temellerinin ne olduğunu merak edip dururlardı. Çünkü bunun temeli, Batı devlet sistemlerinin temelinde bulunan veya eski Grek geleneğinden ya da eski Cermen geleneğinden gelen durumdan farklıdır. Karl Marx (Türkçeye de çevrilmiş bulunan) «Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri» adlı kitabında bu noktayı belirtiyor.

Grek ve Cermen sistemlerinde siyasal güç yani devlet, özel mülkiyet sahibi olan bir sınıfın gücüdür. Eski Grek devleti köle sahibi olan toprak sahiplerinin, ortaçağ devleti büyük toprak sahibi olan ve bağımlı köylü emeğini sömüren feodal sınıfın, modern devlet Batı Avrupa'da sermaye ve üretim araçları mülkiyeti olan ve emekçi sınıfın emeğinden sağlanan kârlarla güçlenen kapitalist sınıfın devletidir.

Halbuki tûba ağacına benzeyen Doğu ülkeleri devlet sistemlerinde böyle değil. Hangi noktalarda ve nasıl değil?

Bunlarda devleti kuranlar ve işlerinde kullanacakları adamları etraflarına topladıktan sonra o devleti güdenler

bu gücü ne toprak ağalığından ne de köle sahipliğinden elde ederler. Bunlara savaşçılık zenaatı ile geçinen entrepreneur'ler diyebiliriz.

Bu en çok savaşın kârlı ve verimli bir ekonomik eylem olduğu zamanlarda olur. Hiç savaş ekonomik nitelik alan bir iş olur mu? Olur. Eskiden olurdu, hattâ bugün bile oluyor. Korsanlık, gazilik, kaçakçılık ve eşkiyalıktan tutunuz Hitlerizm ve bugünkü Amerikan emperyalizmi ve genel olarak savaş zamanlarının ekonomileri hep savaş ekonomisinin türleridir. Askerlik ve savaş gücü yolundan servet ve ekonomik güç edinme metodu ile tarım, endüstri, ticaret ve maliye yollarından servet gücü elde edinme arasındaki farkı hatırımızda tutalım. Çünkü, ileride göreceğiz, Osmanlı devletinin yıkılışı bu ikisi arasındaki farkı seçememiş olmaktan ileri gelmiştir.

Savaş gücü ile ülke ve toplum zaptederek üstüne siyasal gücünü kuranlar çeşitli kaynaklardan gelir. Bazen bir göçebe aşiret önderi bu işi yapar, bir ağalık gücü kurar. Bazen aşiret değil de, savaşçılığı zenaat edinen ve bunun için bir nevi şirket haline gelen «savaşçı ocakları» görülür. Bunlar bazen asker olarak bir devletin hizmetine girerler, ücret alırlar; fırsat bulunca o devletin malî kaynaklarını elde etmeye çalışırlar, sonunda o devleti devirerek yerine kendi güçlerini korlar. Eğer şartlar elverişli ise kendi teşebbüsleriyle savaşlar yapıp servetler vururlar, güçlenirler.

Fakat hangisi olursa olsun, **kazandıkları serveti ekonomik üretime yatırmazlar.** Önemli fark burada. Onu bir fon olarak kullamp idare ve savaş yolu ile bu serveti daha da arttırmanın yolunu tutarlar. Kendilerine «din uğruna gaza» etme süsünü de verebilirlerse milyonlarca insana hükmederler; ekonomik üretimin herhangi bir kolunda bulunan bir sınıf olmadan sınıflar tepesinde bir «süper sınıf» kurarlar.

Soru 5 Osmanlı devletini kuranlar kimlerdi?

Osmanlı devletini kuranlar da bu çeşitten kişilerdi. Tarih bilginleri arasında ilk Osmanlıların kimler oldukları konusu hâlâ tartışmalı. Kimisi bunların Kayı soyundan gelme bir aşiret olarak işe başladığını, kimisi bunun sonradan uydurma bir iddia olduğunu, gerçek Osmanlıların bir nevi Batıdaki şövalye ocakları gibi bir «Gazi Ocağı» olduğunu söylüyor. Hangisi doğru diye insan merak eder, ama bizim amacımızdan çok büyük fark etmez. Osmanlılardan başka daha bu şekilde devlet kurup da ya birinden ya da ötekinden olan çok.

Soru 6 : Osmanlı düzeninin özellikleri var mı idi?

Bu Osmanlı devletinin özelliği var mı idi? Bugün de kendimize özgü özelliklerden çok söz edilir, ama ben şimdiye kadar bu özelliğin ne olduğunu söyleyene rastlamadım. Gerçek şudur ki Osmanlı devletinin sırf kendine özgü bir özelliği yok. Özelliği olan (eğer bunu Batı Avrupa devletlerinin sistemlerinden ayrılan yanlar açısından düşünüyorsak) Osmanlı devlet sisteminin kendisinde değil, onun mensup olduğu devlet türünün kendisindedir. Bu Türk politik yapısında özellik oluşu, onun ekonomik tarihinde de bazı özellikler bulunacağını bize gösterir.

Nedir bu tür ve onun özellikleri? İslâm uygarlık çevresinde gelip geçmiş devletlerin mukayeseli tarihini o zamanların tarih yazarları içinde pek az sayıda kişi incelemiştir. Arap, İran, Hint, Türk kavimlerinin tarihlerinde gelip geçmiş devletlerin tarihini yazanların yazdıkları arasında büyük benzerlikler olduğu halde her biri yalnız kendi bildiğini bilir, öbürlerinden haberi yoktur. Ancak bir büyük tarih düşünürü gelmiştir ki bu zatın eseri bize âde-

ta bunların hepsinin müşterek modelini verir. Bu adam XIV. yüzyılda Kuzey Afrika'da yetişmiş olan İbn Haldun'dur.

İbn Haldun'un Kuzey Afrika tarihine «Giriş» olmak üzere yazdığı ve devletlerin doğuşu ve çöküşü konusu ile ilgili önemli gözlemleri bulunan eseri bize Doğu despotluk devleti denen devlet türlerinin bir nevi anatomisini veya modelini vermekle kalmaz, aynı zamanda onun altında yatan felsefeyi de verir. Bu tarih felsefesi «âlemin kevn ve fesâd âlemi» olduğu görüşüne dayanırdı. Bundan ötürü bu âlemin kanununa uygun olarak devlet güçleri doğar, büyür, yaşlanır, ölür. Bu, tarihin Tanrı tarafından konmuş bir kanunudur. Fakat, İbn Haldun'un da, ondan yüz yıllarca sonra gelen Karl Marx'ın da farkettiği gibi, toplum olduğu yerde durur. Ve toplumun böyle, olduğu yerde duruşu ile tepesindeki devlet gücünün doğuş, büyüyüş, çöküş dönemlerini fırdolayı geçirip birbiri ardından gelen, birbirini tekrarlayan güçler oluşu arasında sıkı bir bağlantı vardır.

O zamanlar gerçekten de böyle oluyordu. Bugün toplum bilimleri ile uğraşanların derdi «toplumlar nasıl gelişirler? Nasıl değişirler veya toplumlar nasıl değiştirilebilir?» Yani «evrim ve devrim» sorunlarında toplandığı halde, o zamanların derdi bunun tersi idi. Yani «toplumları nasıl edip de bulundukları durumda durdurabilmeli?» sorunu baş sorundu. Bu, hükümdarları ve bilginleri en çok düşündüren bir sorundu. Devletin baş ödevi düzeni (nizamı) sağlayabilmekti. Tanrının emri böyle!

Demek ki o zamanlar evrim, ilerleme, hele devrim kavramları yoktu. En önemli kavram «düzen», en önemli amaç «olduğu gibi kalabilme!» Hükümdarlar ve tarih yazarlar «Fesâd» veya «İhtilâl» dedikleri «düzen değişmesi» veya onların deyişi ile «düzen bozulması» olayının ilâcını, simyasını ararlardı.

Her **siyasal** düzen doğup, büyüyüp, öldüğüne göre her birinin kendine özgü bir halkalar zinciri gibi, âdeta ayın dönemleri gibi, dönemleri vardı demek. **Toplumda** ise gelişme veya değişme dönemleri aranmazdı, o olduğu gibi hep aynı yerde. Yazarlar, toplumun kendisinde ekonomik değişme dönemleri arayıp durmazlardı.

İbn Haldun eserini yazdığı zaman Osmanlı devleti henüz gençlik çağında idi. Osmanlı devletinin hayat halkalarının daha yarısı bile tamamlanmamış olduğu bir zamanda kitabını yazan İbn Haldun'u okursanız görürsünüz ki adam, Osmanlı devletinin geçireceği dönemlerin özelliklerini âdeta (hiç sevmediği) falcılar gibi görmüş. Gerçekte bu onun falcılığından değil, o tür devletlerin hep aynı modele uyar dönemler (veya tavırlar) göstermelerinden.

İbn Haldun'un Doğu ve İslâm devletleri türü modelinin Osmanh modeline de uyduğunu Osmanh tarihçileri de çok önceden görmüşlerdi. İbn Haldun'un eserinin, kendi zamanında yazılmış dört yazmasının dördünün de bugün İstanbul kütüphanelerinde bulunduğuna bakılırsa, o zamanki devletler içinde Osmanlıların bu kitabın kendileri için olan önemini çok erkenden fark ettiklerini anlarız. Kâtip Çelebi, Naimâ gibi yazarların Osmanlı tarihini kavrayışları, İbn Haldun'un görüşüne dayanır. Osmanlı düzeni, bozulma dönemine geldiğinde İbn Haldun'un görüşü daha da büyük bir ilgi ile incelenmeye başladı. İbn Haldun'un «Giriş» adlı kitabı XVIII. yüzyılda Arapçadan başka bir dile ilk defa olarak Türkçeye çevrilmekle aktarılmış oldu.

Soru 7 Osmanlı tarihinin değişme dönemleri var mıdır?

Bugün biz Osmanlı tarihine «evrim», «ilerleme», «ge-

rileme», «ıslâh» veya «devrim» kavramlarının gözüyle baktığımızdan bu tarihi bu kavramların hüküm sürmediği dönemle, kendi dönemimize göre ayırıyoruz; bizden öncedeki dönemde o tarihin değişmeyen, kalıp gibi duran bir devlet örgütünün bir tablosu olduğunu sanıyoruz. Bugün Osmanlı müesseselerini tartıştığımız zaman onları hep aynı olarak kalan bir devletin müesseseleri gibi görüyoruz. O devletin doğuş, büyüyüş, bozuluş dönemlerinde toplumda büyük farklar meydana geldiğini unutuyoruz.

Sonra bu kalıbın hangi yanı ile ilgili oluşumuza göre bir takım yargılar çıkardığımız da oluyor ve bu yargıların her zaman doğru olduğunu sanıyoruz. Hele bu yanları, daha çok ilgilendiğimiz için daha iyi bildiğimizi sandığımız Batı uluslarının tarihi ile karşılaştırır da ya övünmek için, ya da yakınmak için «ondan farklı» olduğumuz sanısına vardık mı, onu ya o tarihten tüm ayırmaya, ya da o tarihe benzetmeye kalkmak gibi acayipliklere sapıyoruz.

Bilimsel açıdan bunların hepsi yanıltıcı. En doğrusu bir tarihi kendi çerçevesi içinde ve kendi gelişim dönemlerine göre görmek ve o zaman olayları ekonomi biliminin verilerine göre yorumlamaktır.

Soru 8 : Osmanlı tarihinin değişme dönemleri nelerdi?

Doğu devletlerinin İbn Haldun tarafından bize verilen modeline uyarak Osmanlı tarihinde başlıca şu dönemleri görebiliriz: (1) Doğuş ve kuruluş dönemi, (2) Düzeni sürdürme dönemi, (3) Düzen bozuluşu veya bozuk-düzen dönemi, (4) Yeni bir düzen kurma çabalarının dönemi.

İbn Haldun ve Osmanlı yazarları bunlara dönem demezler, «tavır,» çoğulu olarak «etvar» derlerdi. Bu «tavır»

ları ayırdetmenin önemi şu: Biz bugün buna önem vermediğimizden Osmanlı müesseselerini tartışırken o tarihin farklı dönemlerini birbirine karıştırıp, bu yüzden birbirine aykırı yargılar çıkarıyoruz. Halbuki Osmanlı tarihinin bir dönemindeki durumla, bir sonraki döneminde durum aynı değil. Ve bu aynı olmayış yani birinden ötekine geçiş çok önemli. Çünkü ancak bunu ayırt etmekle ve birinden ötekine geçişin nasıl, hangi etkenler altında olduğunu anlamakla Osmanlı tarihinin diyalektik evriminin sürecini kavrayabiliriz. Bunu yapmazsak kavrayışımız mekanik, uydurma ve yanlış bir kavrayış olur.

Soru 9 İlk dönem nasıl başladı?

İlk zamanlarda Osmanlı hükümdarlarına ne sultan, ne de padişah denirdi. (Sultan sözcüğü Arapçadan gelme. Egemenlik demek. Padişah sözcüğü Farsçadan gelme. İmparatorluk demek.) İlk Osmanlı hükümdarları «Gazi» veya «Bey» idiler.

Bunlar, daha geniş bir devletin yani Selçuklu devletinin topraklarında ve o devletin Bizanslılarla olan ucunda güçlendiler. «Uc Beyi» olarak yaptıkları akınlarla. Bir çok Doğu veya Asya ülkelerindeki dinasti kuran bir soy egemenliğine dayanan devletlerde olduğu gibi akıncılık, evvelce söylediğim bir çeşit ekonomik entreprenneurlüktü.

Günün birinde Osman Beyin, üstünü olan Selçuk padişahı tarafından tamnmış olmaya ihtiyacı kalmadı. O güçten kendini koparacak kadar güçlendiğine alâmet. Osman'ın üstünü olan Selçuk padişahı, İbn Haldun'un düzinelerce Doğu - İslâm devletlerinin gözlenmesinden çıkardığı kanuniyete göre, ihtiyarlama döneminde yani gücünün kendi adamlarına artık yetmediği dönemde bulunuyordu. Bu kanuniyete göre böyle bir döneme gelen devlet-

lerde o güce meydan okuyacak hale gelen bir kabile veya aile veya savaşçılar birliği ondan kopar, meydan okuduğu gücün modelinde yeni bir güç kurmaya başlar.

Biz bunlara bugün devlet diyoruz. Fakat devletlerin çeşidi var. Doğu - İslâm tarihinde görülen devletlerin çoğunluğu dinasti, yani süper - sınıfın bütün güçlerini kendinde toplamış bir ailenin veya bir soyun, bir hanedan haline gelişi çeşidinden olan devletlerdir. Bu tarihte toprak ağalığı, ticaret ağalığı veya sermaye ağahğı çeşidinden edinilmiş güçlere dayanan devletler görülmez. Bu yolda belirmeye başlayan güçler görülmüşse de ya bunların ömrü çok kısa süreli olur, dinasti devletleri tarafından yutulur, ya da kendileri dinasti devleti haline gelirler. Örneğin bir esnaf birliği olan «Ahîlik», güçlü ve büyük dinasti devletlerinin çöktüğü kısa sürelerde siyasal bir güç olma niteliğini kazanır gibi oldu. Fakat hiç bir zaman (örneğin eski Greklerde veya Venedik gibi İtalyan şehirlerinde görüldüğü gibi) bir şehir cumhuriyeti veya oligarşisi olamadı. Bir esnaf-tarikat veya nomad-tarikat biçiminde başlayan siyasal güçler (örneğin Safavî dinastisini kuran Erdebil sofileri veya çok sonranın Sunusî şeyhleri)dönüp dolaşıp dinasti devletleri haline dönüştüler.

Soru 10 : Osmanlı devletinin temelleri nasıl atıldı?

İlk Osmanlılar da, ister bir aşiret önderleri ister savaş ticareti ile meşgul Gazi şirketi olsun, daha sonraları anlatacağımız Osmanlı toprak sistemi türünden bir toprak sistemi olan Selçuk idaresi usulüne göre bir «dirlik» başında bulunan kişiler iken, zaptettikleri topraklarda Selçuk devletinin prensiplerini benimseyerek bağımsız yeni bir siyasal güç kurdular. Âşık Paşazade, tarihinde, bu olayı şu kişiler, ve onlara atfettiği masalımsı şöyle bir

olayla anlatır: Osman Karacahisar'ı alıyor Bizanslılardan. Halk başka yerlerden gelerek oraya yerleşiyor. «Pazarlar kuruldu» (yani yeni bir ekonomiye piyasa oldu), «kiliseler camie çevrildi» ve «Kadı tayini istendi» (yani İslâm hukuku uygulanacak) diyor. Ulemadan biri (Dursun Fakih) seçilerek, esnaf şeyhi yani Ahî Şeyhi olan Edebalî ile müzakereye yollamyor. Fakat bunların müzakeresi bitmeden şeyhin damadı olan Osman ortaya çıkıyor. Kadı tayini için bir sultandan (yani bir otorite sahibinden) izin gerekti. Osman, «burayı ben kendi kılıcımla aldım, sultandan izin almaya lüzum yok. Selçuk sultanına sultanlık veren Tanrı bana da hanlık verdi,» diyerek bağımsızlığını bildiriyor. «Bey» (Türkçe Han) yani Arapça «Sultan» oluyor.

Bu bir masal. Ama sembolik. Bize yeni kurulan Osmanlı sisteminin unsurlarını veriyor: Reaya ve ekonomi - hukuk müessesesi ve ulema - esnaf ve Gazi ittifakı gazilerin başının üstün egemenliği. Tıpkı Selçuk idaresinde olduğu gibi, ve Doğu İslâm devletlerinin çoğundaki usullere benzer usullerle Han (Arapçasiyle Sultan) toprağın, mülk olarak, malikiiğini kendine, onun nezaretini «timar» denecek olan toprak birimlerinin başına koyacağı silâh arkadaşı gazilere, toprakta ekip biçme, pazarda alış veriş etme hakkını da reâya ile berâyaya tanıdı. Osman Han bir toprak mülkiyeti ve üreticisi, yani Batı Avrupa feodalizmi terimi ile bir senyör (toprak ağası) değil. Yalnız toprağın ve ticaretin geliri verimi ile ilgili; mülkiyeti, «vergi» denecek olan bu gelir verimine râci. Geleceğin Osmanlı devletinin tohumları, en basit şeklinde bu şemada görüldüğü gibi, böylece atıldı. Yani devlet (Arapça deyimi ile Mülk) toprak zaptı ve toprak «timar» ı ile başlıyor. Bu ikisi ta baştan birbirine bağlı.

Soru 11 Birinci dönemden sonra Osmanlı devleti ne tür bir devlet idi?

Daha birinci dönemde Osmanlı devleti feodal yapılı bir beylik veya devlet olamıyor. Gücünün temeli, ekonomik üretim değil, ekonomik üretim sınıflarının üstüne kendini savaş ve fetihten edinilmiş güçle oturtan bir devlet. Savaş ve fetih ortaklarına dirlik veriyor, reâyadan yani köylüden, berâyadan yani halktan vergi topluyor, hazine kuruyor, para kesiyor. Hükümetini yönetenler savaş ve fetih ortağı askerler.

Devletin ikinci dönemine geçiş, bu şemada tek bir unsurun geçirdiği değişiklik ile oluyor. Savaş ve fetih ortağı olan askerlerin hükümet yönetiminde önemleri arttıkça, yani bir aristokrasi kurmaya yöneldikçe, İbn Haldun'un her yerde olduğunu bize gösterdiği gibi, Hanın veya Sultanın despotik güç üstünlüğü henüz daha kurulmamıştır. Bunun geleceğini savaş müteşebbisliğinin devamı sağlayacaktır. Savaş ve fetihlerin sürmesi için yeni asker derilmesi, bunların yeni savaş teşebbüslerindeki başarıları, Mülk'ün idaresi yani toprak tasarrufunun yönetimi, eski silâh arkadaşlarının Hanı kayıt altına alan bir hanedanlar aristokrasisi kurmalarını önleme imkânı sağlıyor. Savaşlarda sivrilen askerler daha sonra Sipahi zümresini, fethedilen yerlerdeki insanlardan devşirilen kişiler de onların karşısına konmuş olan ve Hânın kolları haline gelen Kapıkulu zümresini yaratıyor. Bu gelişmelerin tarihini ve ayrıntılarını Osmanlı tarih kitaplarında okuyabilirsiniz. Fatih Sultan Mehmet ve İstanbul'un zaptı ile, ikinci döneme kesin olarak girilmiştir. Artık bu dönemde Osmanlı devlet sistemi «kul» ağalığı sistemi haline, yani despotizm haline gelmiştir. Bu dönemde, Kanunî Süleyman zamanı sonuna kadar, Osmanlı devleti, mensup olduğu türe özgü müesseseleri, bilerek bilmeyerek, geliştirmiştir.

Üçüncü dönemde, Murat III zamanından itibaren bu müesseselerin iç zıtlaşmaları belirir, iç çatışıklıkları gözükmeye başlar, ve dış etkenlerle bu iç zıtlıklar daha da kuvvetle patlak verir. Bu iç zıtlaşmalar neden başladı? Bunu ileride göreceğiz.

Dördüncü dönemde, bu iç zıtlaşmaları, sistemin kendi ana prensiplerine göre (yeni başka prensiplere göre değil) çözümleme çabaları olur. Hem düşün hem de eylem alanlarında görülen bu çabaların faydasızhğı görülür. Çünkü bu müesseselerin her biri, kendi zıddına çevrilmiştir. Tezle antitez arasında o kadar uygunsuzluk vardır ki antitezleri tezlere çevirme veya döndürme çabaları bir sentez meydana gelmesiyle değil, diyalektik sürecin kopmasiyle sonuçlanır. Yani Doğu İslâm tarih felsefesinde «kevn» yani oluş, «fesâd» yani bozuluş ile sonuçlanır; doğuş, anarşi ve dağılış veya çürüyüş ile biter.

İbn Haldun'un şemasına göre, bunu taze bir gücün, ihtiyarlamış gücü yıkarak yeni bir süreç başlatması takip edecekti. Osmanlı tarihinin dördüncü dönemi, burada bu tarih şemasından, Doğu devletlerinin yüzyıllar boyu izlediği yörüngeden ayrılmıştır. Niçin? İleride göreceğiz. Yaşama tavırlarını tamamlamış olan Osmanlı devletinin yerine, yeni bir taze dinasti devleti, bu yoldaki birçok çabalara rağmen, gelmemiştir. Bu yüzden «Fesâd» veya «İhtilâl» veya bizim deyimimizle anarşi ve düzensizlik hali uzun süreli, âdeta kronik bir «normallik» hali olmuştur. Cumhuriyet rejimi bundan kurtulma veya buna bir son verme çabalarımn eseridir ve Doğu sisteminden büsbütün ayrılma dâvasiyle başlamıştır.

Soru 12 Osmanlı devlet düzeni Feodalizm midir?

Bugünlerde Osmanlı devlet sistemi feodal mı idi? De-

ğil mi idi? Asya veya Doğu tipi bir despotizm mi idi? gibi sorunlar üzerine tartışmalar oluyor. Bu tartışmalar yersiz. Çünkü çoğu, terimler kavgasıdır. Gerekli olan olayları bulmaktır. Olaylara sonradan hangi terimi yakıştırırsanız yakıştırın, gerçekler değişmez. Önceden bir takım terimleri alıp ona göre bir takım şemalar, aşamalar, bölmeler yapar ve olayları ona göre böler, istif edersek bize hoş görünür. Eşyayı, kitapları raflara, dolaplara istif ettiğimiz zaman hoş görünmesi ve kolaylık sağlaması gibi.

Fakat tarih yorumlaması, tarihin anlaşılması istifleme işi değildir. Bir aşamadan bir aşamaya, bir dönemden bir döneme nasıl geçildiğini, yani tarihsel süreci olaylar zinciri ile görmek işidir, kalıpları yan yana dizme işi değil; bir kalıptan öteki kalıba olan bağlantıyı bölme işidir.

Osmanlı sistemi ister feodalizm olsun, ister despotizm; her iki halde de evriminin «tavır»larını anlayabilmemiz bu evrimde rol oynayan başlıca faktör veya aktörlerin birbirleri arasındaki ilişkilerin değişimlerini bilmemiz gereklidir. Bunlar da toprak - reâya zanaat - esnaf - savaş - asker - bürokrasi - dinasti - dış dünya ile ticaret unsurlarıdır. Bunların ne gibi bileşmeler gösterdiğini gördüğümüz zaman, bu sistemin feodal mı, despotik mi olduğu meydana çıkacaktır.

Soru 13 Feodalizm nedir?

Onun için bu kitapta önce feodal veya feodalizm sözcüğünü hangi anlamlarda kullandığımızı belirtmeliyiz ki bu sözlerle ne kasdettiğimiz anlaşılsın. Çünkü karışıklık ayrı yazarların bu sözcükleri **iki ayrı anlamda** kullanmasından doğuyor. Bu yüzden bir taraf «bayram haftası» derken, öteki taraf onu «mangal tahtası» anlıyor. Ama yalnız bizde değil bu. Batıda da öyle. Orada da feodalizmin ne olduğu konusu üzerine çok ayrılıklar var.

Batıda feodalizm dönemlerinde «feodalizm» sözcüğü kullanılmazdı. Suyun içindeki balıkların suda yaşadıklarını bilmemeleri gibi o zamankiler kendi sistemlerinin adını ve niteliğini bilmezlerdi. Dünyamn tabiî düzeni hep böyledir sanırlardı da ondan. Fransa'da, feodalizme karşı gelindiği zaman çıktı bu terim. Hem de kötüleyici bir terim olarak. O zaman buna akla ve tabiate uymayan bir siyasal sistem, veya örgüt olarak bakıyorlardı. Şehirlerde güçlenen şehirliler yani burjuvalar senyörlere ve kiliseye karşı geldiklerinde en büyük senyör olan kralları (bunlar rakipleri olan diğer senyörlerden ve kiliseden hoşlanmadıkları için) kendilerine en iyi müttefik buldular. Şehirlilerin yardımı ile krallar güç merkezleşmesi uğruna, buna aykırı olan feodal beylere yani senyörlere karşı gelebildiler. Demek ki savaş, bir güç merkezleşmesi veya güçlerin merkezleşmemesi taraflıları arasındaki bir savaştı. Bu yüzden feodalizm bir **siyasal güç meselesi** olarak gözüktü ilk zamanlar.

Fakat daha sonraları, örneğin ekonominin babası Adam Smith'in zamanında, bu feodal sistemin, şehirli - kral birleşiminin istediği ekonomiden farklı ve kendine özgü olan bir ekonomisi olduğu anlaşılmaya başladı. Burjuvaların üstün gelmesiyle doğan ekonomi sistemi bu feodal ekonominin âdeta zıddı olan bir ekonomi idi. Yavaş yavaş feodalizme **bir ekonomi sistemi,** feodal üretim biçimine dayalı bir sistem olarak bakılmağa başladı, bu sistemin en önemli özelliği üretimi piyasa için değil, mahallî tüketim ihtiyaçları ölçüsünde yapması idi. Yani kapitalizme kıyasla daha geri ve daha iptidaî bir ekonomi. Aynı zamanda durgun bir ekonomi ve hepsinin üstünde üretim biçimi ve amacı kapitalist üretim biçim ve amacına aykırı bir ekonomi.

Şu halde, bu biçim ekonomi nerede üstün ekonomi şekli ise, orada **siyasî anlamda** güç merkezsizliği (yani feodalizm) olsa da olmasa da orada feodal ekonomi olabilir.

Bazı tarihçiler bundan şüphe ediyorlar. Yani siyasal feodalizm olmayan yerde ekonomi, gerçekten feodal ekonomi olabilir mi diyorlar?

Biz de bu soruya cevap vereceğiz. Asya'da ve Osmanlılarda olduğu gibi, siyasal güç (ileride göreceğimiz gibi) bütün güçlerin en tepesinde bir güç olunca klâsik anlamında feodal ekonomiye o hâkim olur. O güç kendi amaçları için kullanacak şekilde ekonomiye el atınca o ekonomiye feodal ekonomi sistemine uymayan yanlar sokar, o ekonomi artık **tam anlamıyle** feodal ekonomi olmaktan çıkar.

Soru 14 Kapitalizm öncesi emtia üretimi ekonomisi nedir?

Böyle bir devlet, (a) kendi hazinesi için tarımsal üretimi kontrolü altına alınca, (b) seferleri için ordusuna malzeme ve teçhizat sağlamak için zanaat piyasasına hâkim olunca, (c) cami, medrese, han, hamam, çeşme, köprü, su yolu, tersane, liman, gemi, yelken, çadır, kılıç, zırh gibi zenaat işlerinin üretimi piyasasına girince, (d) mücevherat, altın, gümüş, değerli taşlar, ipekli, kürk ve daha bilmem ne gibi bir alay lüks giyimin ve süslenme eşyasının en büyük ve biricik müşterisi olunca, kısaca hem tarım hem şehir ekonomisini kendine bağlı hale getirirse, hattâ bu ekonomilerin piyasasının tek-el yönleyicisi olursa orada ne feodal ekonomiden, ne de serbest piyasa mekanizmasına göre işleyen emtia üretimi kapitalizminden söz etmek mümkün olur.

Bunda, devlet büyük masrafları için en büyük müşteri olarak şehir ekonomisini nasıl kendine bağlarsa, tarım ekonomisini de alacaklısı hazine olan bir ekonomi haline getirirse o zaman ancak devletin müşteri olabileceği şey-

lerin dışındakileri mahallî tüketime bırakıyor demektir. Bu anlamda bu sistem ne feodaldır, ne de kapitalist (*). Ben, böyle bir ekonomiye en elverişli terim olarak **«kapitalizm öncesi emtia üretimi ekonomisi»** sistemi (**) demeyi en münasip buluyorum. Bu ekonomi bir «emtia üretimi ekonomisi» (comnadity production) dir, fakat ancak «kapitalizm öncesi» olarak.

Soru 15 Osmanlı ekonomisinin feodal ve kapitalist ekonomilere baka yeri nedir?

Şu halde (1) Osmanlı sisteminde, Avrupa'daki XV inci yüzyıldan önceki yüzyıllarda olduğu gibi **siyasî anlamda** feodalizm yok. (2) Ekonomik anlamda feodal ekonomi ise kısmen var, kısmen yok. Kısmen var olduğu kesimlerde «tüketim için üretim yapan» kapalı bir ekonomi devam ediyordur. Fakat kısmen yok olduğu kesimlerde devlet için **emtia üretimi** yapan şehir ekonomisini, nakdî ve aynî gelirleri ve harcamalariyle devlet hazinesi yolu ile finanse eden bir ekonomi var. Fakat bu emtia ekonomisi «kapitalist ekonomi» olmaktan çok uzak; kapitalist ekonomi olmaya doğru her eğilimi burada devlet daha tomurcukta iken budamaktadır, ileride göreceğimiz nedenler yüzünden.

Bu ayırımı yapmanın önemi, Osmanlı sistemindeki **temel iç çelişkilerden** birinin ve belki başlıcasının ve en önemlisinin kaynağının burada olmasındadır. Feodal ekonomi, devletin varlığı ve müdahalesiyle ve bunun sağladığı itişlerle kuvvetli bir baskı altına sokuluyor. Ne köyiü

(*) Marx, şehirlerdeki ekonominin bu tarafına işaret etmiştir.

(**) Amerikalı ekonomist Paul Sweezy bu terimi feodalizmden kapitalizme geçiş dönemine özgü olan durum için kullanıyor.

ne de bey, Batı Avrupa feodalizminde olduğu gibi, kendine buyruk tarımsal üretim yapmakla yetinemez. Kentlerin piyasa ve para ekonomisinin zorunu hissettiği zamanın gelişinde olduğu gibi, gerekli gelişmelerin olması için (örneğin toprağın verimini arttırma, gübre, hayvan, sulama işlerinde) devlete bağlı ve muhtaçtır. Sonraları Batının kapitalist ekonomisinin etkisini hissettiği zaman o evvelce muhtaç olduğu gücün, yani devletin, yerinde yeller estiğini görmek felâketine de uğrayacaktır. (*)

Soru 16 : Osmanlı ekonomisinin ne feodal, ne kapitalist olamayışının sonuçları ne olmuştur?

Demek ki devlet gücünün varlığı gibi yokluğu da bu ekonominin neden bir yandan sırf feodal olmadığım, öte yandan da neden kapitalist üretime geçmediğini ve asgarî geçim seviyesinde kaldığını bize izah edecektir. Osmanlı rejiminde tarımsal ve endüstriyel bir evrimin yokluğu yani **feodal ekonomiden kapitalist ekonomiye geçemeyişin tarihsel anahtarı buradadır,** bunun sonucu olarak devlet gücü çökünce, ve onun yerine Batı kapitalist ekonomisinin etkisi başlayınca bu ikincisinin istediği ham madde üretimini geliştiremeyen yerler hem yurdun, hem dünyanın dışında kalmış olan durgun ve içine çökük ekonomiler haline yani ilkel «emtia ekonomisi» durumundan da daha geri bir duruma gelmişlerdir. Bizde köylü ile şehirler arasındaki büyük uçurum da böyle başlamıştır. Bizde şimdi

(*) Hem Marx, hem Engels Hindistan'da İngiliz idaresinin ve ekonomisinin gelişi ile köylünün, eskiden bağlı olduğu devlet gücünden soyunarak dımdızlak kaldığını Hindistan'la ilgili yazılarında ve yazışmalarında belirtmişlerdir.

çok sözü edilen Asya veya Doğu ülkelerinde görülen üretim biçimi işte bu şartlar altında meydana gelmiştir; yoksa bu, bu ülkelerin devlet sistemlerinin veya uygarlıklarının temelini teşkil eden bir üretim sistemi değildir! Bu noktayı yanlış anlayış, Marx'ın Doğu devletlerinin yapısı ile Doğu ülkelerinin tarım ekonomilerinin kapitalist gelişmeye yol açmadığı noktası gibi iki konuda söylediklerini, farkına varmadan, birbirine karıştırmadan doğmuş olan bir yanılgıdan ileri gelmiştir.

Soru 17 Osmanlı ekonomisi kapitalizme geçebilir mi idi?

Bu konuya ileride yine geleceğiz şu soruyu sormakla: Osmanlı sisteminin «kapitalizm öncesi emtia üretimi ekonomisi» nden «kapitalist ekonomi»ye geçme imkânları var mı idi? Bugün bizleri en çok meraklandıran bir sorudur. «Türkiyenin Düzeni» adlı eserin yazarı Doğan Avcıoğlu (*) «vardı, fakat bu geçişi Batı **emperyalizminin** müdahaleleri önledi» diyor Gerçekten bu mümkün mü idi? Hangi şartlar altında mümkün olabilirdi? Mümkün olabilecek böyle bir geçişe, Batının «müdahalesi» emperyalizm aşamasında mı olmuştur? Avcıoğlu, şu üç önemli şartı göze almadan veriyor yukarıdaki cevabını: (1) Osmanlı sistemi böyle bir geçişin söz konusu edildiği dönemde eski yani bozulmamış hali ile mi mevcuttu? (2) Batı kapitalist ekonomisinin etkileri bu mevcut oluş veya olmayış hallerine göre hangi niteliklerde olacaktı? (3) Avrupa etkisi, sadece endüstri ve maliye kapitalizminin Batıda kuruluşu ile mi olmuştur? (**) Bizce tarihte olmamış bir şey üzerine bir

(*) Avcıoğlu bu kitabına ad olarak «Türkiyenin Düzensizliği» başlığını koysaydı daha yerinde olacaktı.

spekülasyon olsa bile, soruya ancak bu üç şartı göz önünde tutarak cevap vermek mümkündü. İleride bunları belirtmeye çalışacağız.

Soru 18 Osmanlı devletinin ekonomik gücünü sağlayan kaynaklar nelerdi?

Osmanlı devletinin malî temeline bakmakla da Osmanlı devletinin mensup olduğu despotik devlet türünün özelliği gereği olarak bizim anladığımız anlamdaki devletten farklı bir devlet sistemi olduğunu görürüz.

Osmanlı devletinin gelirleri ve bütçesi, esas itibariyle, savaş gelirlerine dayanmıştı. Devlet hazinesine ayrılan gelirlerin en önemli parçasını «ganimetlerin beşte biri» gibi belirsiz, harp talihine bağlı bir gelir türü teşkil ederdi. Gelirlerinin diğer çeşitleri, devletin para ile ödediği eyalet askerleriyle idare ve harp ümerasına ayrılan tahsisatından başka ödemeye mecbur olduğu genel harp masraflarını sağlamaya yetecek bir halde değildi. (*)

Bugün, devlet ve âmme işlerinin idaresi para maliyesiyle oluyor. Halbuki Osmanlılarda âmme hizmetlerine karşılık mümkün olduğu kadar az para kullanılması esas. Ama bu, yalnız Osmanlılara özgü bir şey değil. Para darlığı olan her ekonomide böyledir. Bir defa nafia işlerinin çoğunu devlet yapmıyor. Birçok işler vakıf gelirleriyle yapılıyor. Bunlar ise devlet maliye ve bütçelerine girmiyor. Devlet, toprak vergisi gelirlerinin önemli bir kısmını Si-

---

(**) İleride göreceğimiz gibi Batı Avrupa ekonomik etkisi, oradaki kapitalizmin bu dönemlerine gelişinden hayli önce başlamıştır ve bu etkinin sonuçları daha sonraki etkinin sonuçlarından daha önemli ve kesin olmuştur.

(*) Abdurrahman Vefik, Tekâlif Kavaidi, I, 316.

pahi beylerine bırakıyor. Yani ne onlara maaş veya ücret veriyor, ne de onlar topladıkları vergileri yolluyorlar, bir nevi takas yapılıyor.

Devletin asıl işi «fetih» ve «kahretmek» tir. Devlet, bu işle servet kazanıyor ve işini finanse ediyor. Bu sistemde «politik» «ekonomi» böyle bir prensibe dayanır.

İleride bu prensibin, dünya olayları karşısında önemli bir hale gelen, ekonomik sonucunu göreceğiz ki o da şudur: Devlet gelirleri, harp gibi sonu belirsiz bir işe dayandığı gibi, devlet harcamaları da belirsiz. Çünkü hangi yıl ne kadar ve nerede harp yapılacağı belli değil. Fazla masrafların hangi gelirlerle kapatılacağı da belli değil. Daimî giderler ve muhassesat artınca ne olacak? Bu şartlar altında rasyonel usul defteriye dayanan bir devlet maliyesi ve bütçesi olamaz. Olabilmesi için kendi dışında dünya konjonktürünün, özellikle para değeri ve fiyat yapılarının kendi keyfine göre olması, ya da dünya ile ticaret ilişkilerini kesip kendine yeter bir ticaret ve maliye havzası içinde yaşaması lâzımdır. Halbuki XVII. yüzyıl başından itibaren veya XVI. yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı ülkeleri ticaret, piyasa, para ve fiyat unsurları açısından büyük sarsıntılar geçiren bir dış çevre ile eskisinden daha büyük ölçüde ilişkiler içine düşmüştür. Bu yüzden para münasebetleri ve para bolluğu gelince bu sistem altüst oldu.

Soru 19 Bu sistemde ekonomi ve devlet ilişkileri nasıldır?

Peki ama konumuz ekonomik tarihi incelemek olduğuna göre bu işe neden devletten söz ederek başladık? Devletsel, siyasal etkenler mi tayin eder ekonomiyi? Bunlar ekonomik etkenlerden daha önemli ve daha mı başta gelir?

Analitik açıdan haklı, yerinde bir soru. Ama bunun altında bazan **tarihin** ekonomik nedenlerle yorumlanmasını yapanlarda görülen mekanik bir görüş yatıyor. Onun için bu noktayı biraz eşeleyelim de neden işe böyle tersine veya tepeden başlamış gibi gözüktüğümüz anlaşılsın.

Ekonomik faktörler **tarihte** ekonomik ilişkilere ve topluma «güç» yolu ile hâkim olarak etki yapar. Peki bu «güç» nereden gelir? Veya ne çeşit ekonomik ilişkiler «güç» yaratır? Örneğin, neden köle veya serf veya işçi emeğinin ürününün artık-değerini alma hakkı bir güç oluyor? Veya başka bir deyimle, hangi güç bunu bir hak yapıyor? Üretim araçlarının özel mülkiyeti bu hakkı yaratıyor. Öyle ama bu hak, siyasal bir güç olmadıkça sözünü dinletemez. Bundan ötürüdür ki her ekonomik ilişki veya mülkiyet ilişkisi çatışması, aynı zamanda siyasal bir çatışma olur.

Konumuz olan Osmanlı devleti gibi devlet sistemlerinde böyle bir güç hazırdan var. Yani bu güç özel toprak mülkiyeti sahibi olma hakkından gelen bir güç değil, ondan önce gelen bir güç. Onun mülkiyet sahibi olması, elinde güç olmasından ileri gelir. Bu gücü kaybedince mülkiyet hakkını da kimse dinlemiyor, toprak kapanın elinde kalıyor ve o zaman ileride göreceğimiz «derebeylik» dediğimiz şey meydana geliyor.

Bu güç, toplumdan ve ekonomi eylemlerinden ayrılmış olan devleti yapan kişilerin elinde hazırdan bulunduğu için onlar bu gücün gereklerine dayanarak toplumu düzenliyorlar. «Özel mülkiyet» sahibi olanları siyasal güçten yoksunlaştırarak ve bütün güçleri kaldırarak tek devlet gücü altına sokuyorlar. Üretim araçlarının özel, kişisel mülkiyeti, bir siyasal güç olmak niteliğini böylece kaybediyor. O zaman o mülkiyet tam anlamıyle mülkiyet hakkı olmak niteliğini de kaybediyor. Bundan ötürü top-

rak üzerinde kişisel tasarruf hakkı olan reâyanın hiç bir siyasal gücü yoktur.

Bu sistemlerde «özel mülkiyet yoktur» dendiği zaman kastedilen budur, yoksa bu sistemin hâkim olduğu toplumda toprak mülkiyeti olarak bir özel mülkiyet vardır ama bu, siyasal güç kaynağı olma niteliğinden yoksun bir mülkiyettir. Bir çeşit iğdişleştirilmiş bir mülkiyet! İşte bunun içindir ki Osmanh ekonomik tarihini incelemek için devletten işe başlamak gerekiyor. Bu gücün «türler» ine bakmaksızın toplumun ekonomik durumlarını boşuna anlamaya çalışırız.

II. BÖLÜM

Soru 20 Osmanlı düzeninin tipik örgütleri nelerdi?

Bu kitapta «Osmanlı sistemi veya düzeni» dediğimiz zaman onun bir imparatorluk halinde yükselme dönemine rastlayan sürenin yapısını ve müesseselerini anlayacağız. Yani ne baştaki feodal düzenden çıkma dönemini, ne sondaki «derebeyleşme» dönemini kastediyoruz. Dikkat edilecek nokta şu: Bu müesseseler Osmanlı devletinin kurulduğu XIV. yüzyıl başından battığı XX. yüzyıl başına kadar hep aynı kalmış değildir. Asya tipi despotizm modeline uygun olanı XV. yüzyıl ortasından (yani Batı Avrupa'da kapitalizme kesin olarak geçiş döneminden) XVII. yüz yıl başına kadarki (Avrupa'da büyük fiyat devriminin olduğu yani para ekonomisinin geliştiği zamanlarda). dönemdeki şekildir. Bu dönemdeki halleri ile bu müesseseler, bu dönemden önceki ve sonraki halde bulunan müesseselerden farklıdır.

Bir genelleme yaparsak şöyle diyebiliriz: Kapitalizm öncesi ekonomilerde feodal model ile merkeziyetçi model arasında süregelen bir çatışma vardır. Ekonomilerinde bu çatışmalar bulunan devletlerin çoğunun tarihi (En tipik olam Bizans devleti) âdeta bir uçtan öteki uca gidip gelen saat rakkasını hatırlatır. Tarihleri bir uçla öteki uç arasında sallanır durur. Rakkas **iki uçtan birinde durdu mu** o devletin ve altındaki ekonominin ya taşlandığına ya da toz haline getirildiğine hükmedebiliriz. Osmanlı sisteminde rakkasın genel eğilimi Asya modeline doğrudur. Klâsik Os-

manlı sisteminin rakkasımn allak bullak oluşu üzerine en büyük etkiyi yapan olayın yani Osmanlı sismoğrafyasını darma dağın eden büyük bir sarsıntının ne olduğunu yani onun rakkasının ne feodalizme doğru ne de kapitalizme doğru yönelemeyişinin nedenlerini ileride göreceğiz.

Soru 21 : Osmanlı sisteminin despotizme eğilimli olduğunu nereden biliyoruz?

Peki ama Osmanlı tarihinde genel eğilimin veya esas temelin despotizm modeli olduğuna nasıl hükmediyoruz? Bu modelin müesseseleri sadece hükümdarların ve adamlarının kafasında yaşayan muhayyel bir ideal olmasından mı yoksa? Gerçekte, durum feodalizmden başka bir şey mi idi ki?

Böyle düşünenler var. Bunlar: «Siz Osmanlı sistemi şöyledir böyledir» diyorsunuz ama bunlar yalnız yazıda, nazariyede var. Gerçekte böyle değil.» diyorlar.

Olaylar bu iddianın tersini gösterir. Yani bunlar gerçekte yazıda veya nazariyede yok. Tersine yalnız eylemde var. Bunların yazıya geçmesi ve ideal bir model olarak gösterilmesi bu müesseselerin bozulduğu ve diriltilmeleri istendiği zaman başlamıştır (*). Bundan ötürü, sistemleştirilmiş olarak klasik Osmanlı müesseselerine ait bilgilerimizin çoğu bu sistemin bozuluşu zamanında yazılmış olan yazılardan geliyor. Bu müesseselerin daha önce uygulandığı zamanlarda, bunları ideal bir sistem biçiminde yazıya geçirmeye kimse önem vermemiştir. Çünkü herkes normalin bu olduğunu samyordu. Tıpkı Avrupa'da feodalizm döneminde feodalizmden söz edilmeyişi gibi.

(*) Koçi Bey, Hezarfen Hüseyin, Kâtip Çelebi gibi yazarların yazılarında görüldüğü gibi.

Demek ki bunlar nazariyede kalmış şeyler değil. Eylemde ve parça parça uygulamalarda yaşanan şeylerdi. Böyle ise, bunlar nazariye veya fikirlerin mahsulü değil, şartların zorunlamalarının gerekli sonuçları olarak meydana gelmişlerdir.

Bunların nazarî bir plânda olmayıp da gerçekte uygulandığını bize gösteren diğer bir delil, feodal uygulamalara karşı olumsuz siyasetlerin Osmanlılarda ta baştan kendini göstermesidir. Osmanlı hükümdarları gerek Anadolu'da, gerek Balkanlarda feodal nitelikteki beyliklerin yaşamasına engel olmuşlardır. Ya güçlerinin yettiği yerlerde bunları yok etmişlerdir, ya da güçlerinin yetmediği hallerde, bunların hem ekonomik hem politik yetkilerini kendi zaptları altına aldıktan sonra onların beyliklerinin, prensliklerinin «sözde» devamına göz yummuşlardır. Osmanlı imparatorluğunun sınırları boyunca Balkanlardan Doğu Anadolu'ya, oradan Mısır ve Kuzey Afrika'ya kadar feodal beylikler bir şerit halinde yaşamışlardır, ama ya bunların kendileri bir imparatorluk gücüne muhtaç olduklarından, ya da bunların üstüne Osmanlı sistemini tepeden oturtmaya devletin gücünün yetmemesi yüzünden bir uzlaşma yapılmıştır. Bu uzlaşma sonucu olan istisnaların varlığı, kaideyi kaldırmaz.

Osmanlı despotizminin ilk kurucusu ve kanuncusu Fatih Mehmet, Avrupa'ya karşı ilgi göstermiş bir hükümdardı. Orada işine elveren usul ve müesseseleri alabilecek bir adamdı. Fakat gözlemleri Avrupa'nın ne feodal usullerini, ne hükümdar üstünde papalığını, ne de İtalyan şehir oligarşilerini beğenmesine yol açmamış; en sonunda sünnî (Ortodoks) Doğu müslümanlık devlet modeline dönmüştür. Bu sistemin ikinci ve son kanuncusu olan Kanunî Süleyman, karşısındaki rakibi Beşinci Şarl'ın bir imparatorda bulunması gerekli güçlerden yoksun olduğunu anladığı zaman şaşmıştı. Çünkü bu sözde imparator hâlâ Or-

ta Avrupa feodal lordlarının kendisini imparator seçmesine muhtaçtı. Osmanlı sistemi böyle bir anlayıştan uzaktır.

Bunların fikir kaynakları bakımından baktığımızda da, Osmanlıların İstanbul'un fethinden sonra eski Asya sistemi modellerini gösteren fikir kaynaklarına dönmekle yetindiklerini görürüz. Hem İran - Selçuk, hem Bizans uygulamalarını kendilerine örnek almışlar ve onları aslında böyle bir sisteme uygun olmayan, fakat ona imkân veren, ona açık kapı bırakan Hanefî hukuku ile uzlaştırmışlardır. Bu işin en büyük ustası da Kanunî Süleyman zamanının Şeyhülislâmı Ebussuut olmuştur.

Fakat bu sistem bozulduğu, hattâ daha sonra artık geçerliği olamayacağı görüldüğü zaman bile (timar sistemine bağlanış Tanzimata kadar sürüp gitmiştir) yalnız kullanılan terimlerde değil, fikir eğilimlerinde de aynı düşünün hâlâ o yönde inatla yürümekte olduğunu görürüz. Devlet, toprak üzerindeki mülkiyet hakkını hiç bir zaman terk etmemiştir. Ondan malî geliri toplayamayacak kadar güçsüzleştiği zamanlarda bile, vasıtalarla bu hakkına dayanmıştır.

Soru 22 Osmanlı düzeninin siyasal yapısı nasıldı?

O halde bugün Osmanlı imparatorluğunun yükselme dönemindeki siyasal yapısını ve müesseselerini anlamakta neden güçlük çekiyoruz? Bizim bugünkü Türkiyemizin bir iki yüzyıl gerisinde böyle bir sistem varken bunu bizim iyi bilmemiz, özünü kavramamız gerekirken bunun böyle olmayışının önemli bir sebebi daha var.

Osmanlı sisteminin düzensizliği veya bozuk düzen olması döneminden sonra tam bir «ihtilâl» yâni anarşi hali geldiğinde (XIX. yüzyılın başında) Osmanlı dedelerimizin

kafası da bir koma haline girmişti. Bu koma halinde iken tarihsel bilinç te yok olmuştu. Son Osmanlı vakanüvisi Asım'dan Cevdet Paşa ve Namık Kemal zamanına kadar Osmanlı tarihi yazılmadı. (*) Bu koma halinden Mahmut II. un ıslâhat teşebbüsleri döneminde çıkılınca okur yazarlarımızın Osmanlı tarihini unuttukları görüldü. Bir çeşit bellek kaybı oldu. Onun için düzensizlik döneminden önceki düzenin esasları unutuldu.

(*) Cevdet Paşa ile Namık Kemal arasında kökenleri, yetişmeleri ve kafaları açısından farklar var. Birincisi medreseden yetişme. Bu bakımdan Osmanlı sistemini adamakıllı unutmuş olması gerekti. Çünkü bizde politik anlayışı olmayan, ulusal kültürden ve toplumdan kopmuş kişiler, Osmanlı sisteminin çökme yıllarında medreseden yetişen ulema olmuştur. Bütün bildikleri Hazreti Muhammed ve Hazreti Ömer devleti. Dilleri Türkçe değil, Arapça. Türkçeyi evde karıları ve çoluk çocuklariyle konuşurken, bir de çarşıda pazarda avam halkla işleri olduğunda kullanırlardı. Öyle olduğu halde, Cevdet paşa bu çeşit ulemadan değildi. Klâsik Osmanlı sistemini çok iyi bilen bir tarihçi oldu. Buna karşılık Namık Kemal, «ideal» Osmanlı sistemini keşfe çalışan bir aydın tipi. Tanzimatta en büyük Osmanlı tarihini, bir Osmanlı veya bir Türk değil, bir Avrupalı yani Von Hammer yazmıştı. Bu Avrupalıda idealizm adına bir şey yok. Tarihinde yer yer sert yargılar var. Namık Kemal buna kızarak Osmanlı tarihinin «doğrusunu» yazmaya kalktı. Sisidealist, daha doğrusu hayalcı. Fakat ne birincisi Osmanlı devletinin sisteminin nasıl yıkıldığını Tanzimatçılara göstermeye çalışırken, Namık Kemal eski Osmanlı sisteminin nasıl büyük bir devlet olarak kurulduğunu göstermeye çalışıyor. Büyük hükümdar, büyük vezir, kahraman sipahi, namuslu âlim. Tarihinin ve tarihî romanın tipleri bunlar. Cevdet tutucu, fakat realist; Kemal ilerici ama idealist, daha doğrusu hayalcı. Fakat ne birinci Osmanlı devletinin batışının ekonomik nedenlerini gösterebildi; ne de ikincisi Osmanlı gücünün ekonomik dayanaklarını kavrayabildi.

Soru 23 : Osmanlı düzeni nasıl unutuldu?

Tanzimat döneminde, az çok Batı tarihçiliği şekline uyan, fakat özünde tamamiyle Osmanlı kafasiyle yazılmış bir tarih olan «Netayic-ül-vukuat»ın yazarı bir vesile ile bu noktayı bize aydınlatacak bir durum anlatıyor. Bu zat, yani Mustafa Nuri Paşa tam bir bürokrat. Ne Cevdet Paşa gibi ulemadan, ne de Namık Kemal gibi hayalcı idealist aydın. Osmanlı sisteminin ölüsü zamanında bile o sistemin hâlâ sürüp giden bir yanı ile yani maliye ve toprak meseleleriyle uğraşan iki dairesinin (Evkaf ve Defter-i Hakanî) Nazırlığını yaptığı için bu işleri çok iyi biliyordu. Kitabının bir yerinde (1860 - 1870 yılları arasına değinen bir olayla ilgili olarak) şöyle der:

«Maliye hazinesi memuriyetlerinde bulunduğumuz âvanda Karadağ hududu tahdit olunup İşkodra mülhakatında bir miktar arazi Karadağlular tarafında kaldığından sahiplerine canib-i devletten tazmin suretiyle arazi verilmek lâzım gelmişti. Anın üzerine Meclisi Mahsus kararıyle gelen buyrultunun meali «geçende İşkodra'da bir timar mahlûl olmuştur. Bu timarın arazisi tazmin verilecek adamlara taksim olunsun» hükmünü şâmil olmağla timar demek çiftlik demek olmadığı, ve timar dahilinde bulunan tarlaların **sahipleri** bulunduğu cevaben iş'ar olunmuştu. Bir de zamanımızda kaleme alınan tarihlerden Hayrullah Efendi tarihinde padişahan-ı izam hazeratının varidat-ı mahsusaları hâs namiyle birtakım çiftlikâttan ibarettir denilip halbuki çiftlik ile hâs beyninde fark-ı azîm olduğu ve timar ve zeâmet ve hasların külliyen ilgası yirmi otuz senelik şey bulunduğu halde bu veçhile ahvallerinin unutulmasına nazaran daha sonraları bütün bütün malûm olmayacak bir hale geleceği mütalâasına mebni...» bu izahatı yazıyorum, diyor.

Demek ki Hayrullah efendi gibi bize göre hayli kudemadan sayılacak bir zat bile «has» ile «çiftlik» arasındaki farkı bilemeyecek kadar Osmanlı müesseselerine yabancılaşmış bulunuyordu. Fakat Mustafa Nuri Paşanın sözlerinde geçen «sahip» kelimesinin yanıltıcılığı üzerine de dikkati çekerim. Halbuki bu tarihçi, timarlardaki sipahinin neye, çiftçinin neye sahip veya malik olduğunu çok doğru olarak görmüştür. (Bu noktaya ileride döneceğiz.)

Fakat Tanzimattan daha sonraları bu unutkanlık âdeta zorunlu bir hale bile geldi. Abdülhamit zamanında ve özellikle Meşrutiyet gelince, okumuşlar arasında Avrupa politik sistemleri örnek olarak bir ideal gibi alınınca bu örneklere uymayan Osmanlı sistemini inkâr edecektik, ister istemez onu unutmalıydık. Çünkü geçmişte olup geçen şeyler belleklerde yaşadıkça ona bağlılıktan kurtulunamaz. Özellikle birinci cihan savaşı sonunda Osmanlı devleti devletler dünyasından kalkınca (uzun bir hasta adam olma süresinden sonra bu mukadderdi) o faslı kapattık; yeni bir millî devlet sistemi kurma dönemine geçtik. Osmanlı sisteminden ve onun tarihinden ellerimizi yıkadık.

İşte bu nedenlerden ötürü bugün de Osmanlı tarihine dönüp baktığımız zaman bu tarihin içinde devlet bize, vaktiyle Avrupalılara göründüğü kadar acayip bir tûba ağacı gibi gözükür. Ancak bu sistem, bizim bugünkü politika kavramlarımızın tepetaklak edilmesiyle anlaşılabilir. Şimdi ben örneğin bu konuları XVI. yüzyılın okumuş yazmış bir Osmanlı efendisiyle konuşsam, efendi hazretleri, kasıklarını bastıra bastıra bir alay güler, «A efendi, sen nice âdemsin. Hiç öyle senin dediğin gibi seçimle, oyla, halkla, partilerle, parlâmentolarla, cumhurbaşkanları ile devlet olur mu?» diye şaşar şaşar da kalırdı.

Ben onların bize şaşmasına şaşmıyorum da bizim onlara şaşmamıza şaşıyorum. Çünkü biraz dikkatle bakar-

sak ve bir de biraz eski Osmanlı sistemini öğrenirsek görürüz ki biz sandığımız kadar da Osmanlılıktan çıkmış, sandığımız kadar Batı müesseselerini anlamış değiliz. Onlardan kalma izler hâlâ yaşıyor içimizde ve aramızda. Örneğin başbakan Bay Demirel «Biz sandıktan çıktık» dediği zaman demokratik devletin bir prensibine dayanarak hükümetinin meşruluğunu anlattığını sanıyor. Halbuki demokrasilerde sandıktan çıkmış olmak, diğer sınıfların temsil edilme haklarını tanımamak için bir meşruluk temeli değildir. Bu söz demokrasiye değil, «Biz Hacı Bektaş ocağının erleriyiz» diyerek her istediklerini yapmak için bundan meşruluk kazandıklarını sanan yeniçerilerin ağzına ve kafasına uygun bir sözdür.

Soru 24 Devlet ve toplum ilişkilerinin çeşitleri nelerdir?

Bizim eski Osmanlı sistemini yadırgayışımıza, XVI. yüzyıl efendisinin kasıla kasıla gülmesinin asıl nedeni şu: Bizim bugünkü anlayışımıza göre devlet, siyasal bir nitelik olarak örgütlenen bir toplumu ifade eden hükmî bir şahsiyettir.

Bugün devlet dendiği zaman halk sınıflarının yalnız siyasal iradesine dayanan devlet anlarız. Bu sistemin inceliği, devleti yönetecek olan kanun yapıcı parlâmentonun, onun seçtiği ve güven oyu ile yerinde tuttuğu veya güvenini kaybedince düşürdüğü hükümetin dört beş yılda bir halk sınıflarının oylarını toplayarak, onların isteklerine göre, kurulması veya değiştirilmesi usulüdür.

Tabiî bu iş çok çapraşık ve çatışmalı bir iş. Nedeni şu ki devletin temsil ettiği toplum birbirinden farklı çıkarları olan halk sınıflarına bölünmüştür. Bugünkü devletlerin çoğunda bu sınıflar başlıca toprak sahiplerinin, ser-

maye sahiplerinin, emek sahiplerinin haklarıdır. Toprak, sermaye, emek başlıca ve en önemli güçlerdir. Bu güçlerin çıkarları birbirine uymaz, hattâ çok kere birbirine çatışıktır. Bu yüzden siyaset bu sınıflar arasındaki yarışma ve çatışmalarla geçer. Eğer bir toplumda devlet egemenliği bu üç sınftan yalnız birinin elinde olsa ve diğer sınıflar hükmedilen tek bir sürü haline getirilse orada siyaset yerine adamakıllı savaş çıkar öldüresiye. İhtilâller böyle olur. Fakat halkın pek çoğu bunların ya dışında ya da arasında kalmış kişilerdir. İşte siyaset bu üç sınıf insanlarının, halk kitlelerinin çoğunluğunu kendi yanlarına çekmek, onların oylarını kendi adamlarına kazandırmak yarışı oluyor.

İşte Osmanlı sistemi gibi sistemlerde bunlar yok. Çünkü o halk sınıfları yani toplum iradesine dayalı kurulu, onu temsil eden bir sistem değil, bunu sınıflar üstü, «kerim» bir devlet sanmak da gülünç bir şey. Böyle bir devletin kerimliği olsa olsa ancak bir atın sırtına binmiş süvarinin atı ile ilgilenişi cinsindendir. Evvelce söylediğim gibi gücü yetenler birleşip atın yularlarını ele geçirirler ve sırtına atlarlar. Yularları, dizginleri, mahmuzları bir iyice ele ayağa geçirirler. Toplumdaki sınıfları atın başı, gövdesi, bacakları misali hükümleri altına alırlar. Atı seyisleri vasıtasiyle timar etmeye, besili tutmaya gayret ederler, sonra da mahmuzları basıp alabildiğine koşturarak kullanırlar.

Olur mu böyle şey diyeceksiniz. Oluyor. Hem de nasıl! Şair Eşref'in bir sözü var:

«Nasıl zincire vurdu yirmi milyon şiri bir maymun »

Abdülhamit'i kastediyordu. Abdülhamit bu Osmanlı sistemi çeşidinin suyunun suyu olduğu bir devirde yetiş-

tiği zaman bile o eciş bücüş haliyle atın sırtında 30 küsur yıl mahmuz çaktı. Artık ötekilerini varın siz kıyas edin.

Soru 25 Osmanlı düzeni hangi sınıflara dayanıyordu?

Bu sistemde devlet ve hükümet halk sınıflarının çıkarlarını veya isteklerini temsil etmez. Onun için Osmanlı sistemi hangi sınıflara dayanıyordu diye sormak abes. Hiç bir sınıfa dayanmıyor, sınıfları devlete dayandırıyordu. Devletin sınıflara dayanacağı fikri de yoktur zaten. Tersine, böyle bir fikir en korkulan şeydir, çünkü onlarca bu, düzene «İhtilâl» getirir.

Zaten Osmanlı devleti gibi devletlere «devlet» derken de sözümüzü çok dikkatle kullanmalıyız. Osmanlılar ve onlardan öncekiler «devlet» dedikleri zaman bizim bugün anladığımız gibi hukukî bir hükmî şahsiyet olan bir kuruluş anlamazlardı. «Devlet» sözcüğü Arapçadan gelir ve ta XIX. yüzyıla kadar bugünkü anlamı taşımazdı. Arapçada «devlet», feleğin çarkının dönüşünün bazı kişileri «talihli» kılması demekti. Bunun içindir ki Kanunî Süleyman:

Halk içinde muteber bir nesne yok devlet gibi
Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi

dediği zaman «devlet» sözcüğünü bizim anladığımız anlamda kullanmıyor, yukarıdaki anlamda kullanıyordu. Asıl önemli olan şey devlet değil, hükümdar ve onun adamlarıdır. Bunlar en yüksek güç yerine gelme talihine uğramış, başlarına «devlet kuşu» konmuş talihliler olduklarından kendilerini devletli sayarlardı. Devlet bir müessese değil, güç sahibinin bir sıfatıdır. Çiftçi nasıl çiftli çubuklu, ze-

naatkâr nasıl iş yerli ve araçlı, tüccar nasıl paralı ise devlet de devletledir. Bizde ancak Namık Kemaller zamanında devlet modern anlamını almağa başladı. Padişahları korkutan bu çeşit «zındıkça» fikirlerdi. Bugün bile okur yazar devlet adamlarımızın «devlet» ile «toplumsal sınıflar» karşı karşıya getirildi mi tüyleri diken diken olmuyor mu? Çünkü demokratlık tasladıkları halde bunlar bile Osmanlılıktan henüz çıkmış değillerdir. Demokratik sistemde toplumsal sınıfların hakları veya güçleri, devletin yeteneklerinden önce gelir ve onların üstündedir. Despotik sistemde ise bu iş tersine!

Soru 26 Osmanlı sisteminde neden devlet toplumdan kopuk bir güçtü?

Bu yüzden bizim ahşık olmadığımız bir usul meydana çıkıyor: Bu sistemlerde takdir edersiniz ki böyle bir devleti elbette bir padişah, hadi bilemedin beş on vezir idare edemez. Başka daha çok adam lâzım. Eli kalem veya kılıç tutan kişiler çok önemli, bu devletlerin ayakta durabilmesinde. Osmanlı devletinin askerlik bölümünü bırakın, bürokrasi bölümünde bile baş döndürücü bir teşkilât var. Peki, nereden bulunacak bu adamlar, eğer, modern devletlerde olduğu gibi, toplumun sınıflarına dayanılmayacaksa?

Asya ve yakın doğu tarihinin binlerce yıllık denemeleri bu yolda çok metodlu öğretti insanlara Osmanlılara gelinceye kadar, Osmanlılar da bu usullerin en ustalıkla olanlarını uyguladılar.

Esas şu: Devleti toplumun sırtına bindirecek ve orada tutacak adamlar elbette havadan gelecek değil; yine bir toplumdan gelecek. Ama bunlar toplumdaki sınıflarından oldukları gibi gelirlerse, tam anlamıyle devlete kapılanmadan sadece bir âmme görevi yapmak için gelirlerse

bunlar devleti kendi sınıflarının çıkarlarına, isteklerine göre yöneltme eğilimini gösterecekler. Halbuki bu sistemlerde bu câiz değil.

Neden? Çünkü toplum başka devlet başka: Toplum yerden bitme bir şey. Devlet ise gökten inme, hattâ mümkünse dışarıdan gelme bir şey (*). Bunlarda, örneğin Osmanlı kafasına göre, toplum «reâya» ve «berâya» yani köylü ve kentli halktır. Devlet ise efendi veya babadır. Bulunduğu yere Tanrı tarafından getirilmiştir, onların iddialarına ve halkın da buna inandırılışına göre, toplumla devlet arasında doldurulmaz bir uçurum olacaktır.

Bu iki varlığı onlar çok defa ve açık açık «sürü» ile «çoban» a benzetirlerdi. İsterseniz atla binicisine benzetelim biz. Hiç sürü ile çoban, atla binici bir olabilir mi? Bunun içindir ki XVI. yüzyıl Osmanlı efendisine siz demokraside halkla devletin eşitliğinden veya birinin ötekine dayalı oluşundan söz ederseniz size güler de güler. «Olmaz. Eğer öyle olursa o toplum hayır etmez, o düzene ihtilâl târi olur, devlet yaşayamaz» der. Bir toplum daima bir çobana ihtiyacı olan bir sürüdür. Sürüdeki koyunlar sınıf sınıf; kimi meler, kimi otlar, kimi süt verir, kimi çiftleşir, kimi yavrular. Bunlar onların işi. Fakat çobanın işi onları gütmek!

Soru 27 Osmanlı devleti örgütleri toplumdan nasıl kopardı?

Şu halde devletin hizmetlerinde kullanılacak kişileri

(*) Doğu ülkelerinin bir haylisinde, özellikle Türk soyundan gelme dinastiler ve dayandıkları organlar dışarıdan gelme. En tipik örnekleri Hindistan'daki Moğol öncesi ve Moğol dönemi devletleri, Selçuk devleti, Mısır'daki Türk, Kürt, Çerkes dinastileri.

(ki âmme işi yapmıyorlar, hükümdara hizmet işini yapıyorlar) toplumun kendi işlerine göre ayrıldığı sınıflardan koparıp almak, bu yetmezse toplumun dışından sağlamak, toplumda yaptıkları işlerden tüm başka olan bir işe yani toplumu gütme işinde hizmete koymak için yetiştirmek önemli sorunlar olur bunlarda.

Osmanlı tarihinde, devlet katı organları ile toplumun sınıfları birbirinden ayrı tutulacaktır. Bunlar birbirine girmeye, birbirine karışmaya başladı mı sonuç, düzene «ihtilâl târi» olmasıdır. Gerçekten de öyle oldu. Osmanlı sisteminin kendi **içindeki ve kendi prensibine zıt sonuç yaratan ikinci çelişiklik** budur. Çünkü bu devlet, kendi benzerlerinde olduğu gibi, devlet ile toplumsal sınıfları ayırma prensibine göre yürüdükçe, ileride göreceğimiz gibi, öyle sonuçlar meydana geldi ki bunlar ayrılma yerine birbirine girmeye başladı. Marx «her sistem kendi kuyusunu kendisi kazar» dememiş mi idi? Burada da öyle oldu.

Soru 28 Devletin altındaki toplumun ekonomik sınıfları nelerdi?

Namık Kemal'den beri eski Osmanlı sistemini romantikleştirenler «bu sistemde sınıf ayırımı ve çatışması yoktu, çünkü devletin adaleti toplumu düzenler, buna imkân bırakmazdı» derler. Bugün buna «kerim devlet» diyenler de oluyor. Her sistem kendi zıddı ile karşı karşıyadır; eğer öyle ise bu söz durumun ancak bir yanını yansıtır, tamını yansıtmaz. Gerçekte Osmanlı sisteminde devlet adaleti ve düzenlemesi vardı ama, bu hiç bir zaman toplumu sınıfsız imtiyazsız bir birlik haline getirme amacını gütmez, bunun tersini güder.

Bu devlet sisteminin toplum anlayışında toplum tek, bütün bir parça değil. Bölük bölük, tabaka tabaka. Hem

bunlar birbirine eşit de değiller. Her birinin ayrı yeri ve adı var. Üstelik her birinin içindeki kişilerin o bölük veya tabakada çakılı kalmaları da gerekli. Demek ki toplum bölüklü ve tabakalı ve statik. Anlattığımız çeşitten bir devlet düzeni, ancak böyle koyun sürüsüne benzetilen statik bir toplumun üstünde durabilir. Sürekli değişme eğiliminde bulunan bir toplumun üstünde böyle bir devlet düzeni duramaz. Tepe taklak yuvarlamr. Onun için Osmanlı idarecileri ve yazarları hep «düzen» (nizam) dan söz ederler. Onun zıddı devletin yok oluşudur.

Az önce «tabaka» dedik, doğrusu «sınıf» demek olacak. Gerçekte de bunlar «sınıf»; ama tepedeki devlet onları «sınıf» olmaktan alakoyuyor. Toplum bölümleri ve tabakaları ekonomik yarışmaya ve çatışmaya girebildiklerinde «sınıf» olurlar. Halbuki Osmanh düzeninde «devletliler» bunu önlemeye çalışırlardı. Bunların her birini vücudumuzda ayrı görevler yapan organlara benzetirlerdi. Her bir organ ancak bütün vücudun yaşaması ve sağlığı için ayrı işler yapar denirdi. Bugün bile hâlâ bu kafada olanlarımız yok mu?

Böyle bir düzen bu hali ne kadar sürdürebilir? Bunu ileride göreceğiz.

Soru 29 «Memalik-i mahrusa» ne demektir?

Bu organlaştırılmış sınıfların en önemlisi ve çoğunluğu çiftçi sınıfıdır. Hem o zamanın ekonomisi açısından, hem de devlete en lüzumlu işi yaptıklarından ve en lüzumlu verimi verdiklerinden. Kendi benzerleri gibi Osmanlı ekonomisi de toprak ekinciliği üzerine oturur.

Bundan ötürü Osmanlı devleti kendini en çok «Memalik-i Mahrusa» terimi ile tanımlardı. Bu terimin gerçek anlamı sonraden unutularak «Memalik-i Mahrusa-i

şahane» biçiminde ta Meşrutiyet dönemine kadar Osmanlı imparatorluğunun adlarından biri olarak kullanıldı. Gerçekte «Memalik-i Mahrusa» «devletin ziraata ayrılan bölgeleri» demek. Osmanlı Mülkü'nün yani devletinin temeli bu «Memalik-i Mahrusa» idi.

Soru 30 «Mülk» ve «Mülkiyet» ne demektir?

Köylü nüfusun, yani Osmanlıların (devlet katındakilerin) reâya (sürüler) dediği halkın işi tabiatten yiyecek maddeleri yetiştirmek. Hem kendilerini, hem şehirli nüfusu, hem de devletlileri beslemek. Bir de devletin önemli bir asker kolunun masraflarını ödemek. Bu ödemeye vergi diyoruz. Bu, köylünün ödemekle mükellef olduğu toprak kirasıdır.

Köylü neden kira ödüyor? Çünkü toprak veya memleket veya «arazi-i memleket» devletin «mülk» ü sayılır, köylünün mülkü sayılmazdı, ama hukukçunun «müstecir» saydığı köylü, kirayı ödedikçe sürdüğü toprağın kendi toprağı olduğunu sanırdı ve bu sanı ona yeterdi. Zaten köylünün dili olan Türk dilinde «mülkiyet» sözcüğü de yoktur. (Tarihyazar Mustafa Paşa bile, yukarıya aldığımız sözlerinde timarlardaki toprakların «sahip» leri olduğunu, bu sözcüğün «mâlik» anlamına gelmeyeceğini bilerek kullanıyor.)

Bugün «mülk» dediğimiz zaman «mülkiyet hakkı» dediğimiz hakkın gereği olan bir maliklik veya sahiplik anlarız. Halbuki Osmanlı sisteminde «mülk» devletin sahibi olduğu şey demektir ve bu bir güçtür; gücün toprak üstündeki görüntüsüdür. Osmanlı sisteminde «mülk» devletin elinde olan güçtür. Arapçadan gelen bu sözcüğün batı dillerindeki karşılığı dominiumdur. Halbuki mülkiyet konusu olan mülke propriété denir, Fransızcayı alırsak. Bizim bugünkü «mülk» sözcüğümüz bu sonuncu anlama ge-

lir. Osmanlı düzeninde ise «mülk» ve «devlet» aynı şeylerdir. Çünkü devletin temeli mülktür, yani topraklar üzerine egemenlik ve dominiumdur. (*)

Köylü ise «bu tarla benim malımdır» der, «benim mülkümdür» demez. «Mal» ise Osmanlı dilinde «emtia» demek değil, gelir getiren bir araç veya kaynak demektir. Köylü için önemli olan şey toprağın kendi mülkü olması değil, kendi malı olması yani toprak üzerine egemenlik değil, toprağı ekip biçmek, kullanmak, onu geçim sağlama aracı olarak kullanmaktır.

Bugün biz buna «tasarruf» yani kullanma hakkı diyoruz ve bu da bugünkü hukukta bir mülkiyettir. Alınır, satılır, mirasla geçer, ferağat edilebilir. Toprak üzerindeki devlet mülkiyeti ise (yani Osmanlı tâbiri mülk ise) alınmaz, satılmaz, ferağat edilmez, mirasla da geçmez. Siyasal otorite olduğu sürece o hak vardır ve onunla kaimdir. O hak olmadı mı siyasal otorite de yok olur, ya da siyasal otorite yok oldu mu o hak da yok olur. Mülk toprak üzerine başkası egemenlik iddiasına kalkınca o zaman derebeylik olur. Bu yöndeki gelişmeyi ileride göreceğiz.

Bugünkü devletler bu çeşit bir hakka dayandırmıyorlar egemenliklerini. Onlarda toprak mata'dır, her mülkiyet objesi gibi bir nesnedir. Özel kişilere ait bir haktır. Osmanlı sisteminde ise devletin reâyası olmayanların yani yabancıların toprak üstünde, yani devletin mülkü üzerinde, mülkiyeti veya tasarruf hakkı olamazdı. Bu, devletin toprak üzerindeki «rakabe» sine aykırı sayılırdı.

Bundan ötürü, bu düşünün sürmesi sayesinde yabancılar yani reâya olmayanlar Osmanlı devleti topraklarında toprak sahibi olamamışlardır. Tanzimat döneminde Av-

(*) «Adalet mülkün temelidir» sözünü Türkçeyi çok iyi bildiği sanılan bazı aydın yazarlarımız «adaletin temeli mülkiyettir» şeklinde anlamışlar, 27 Mayıs devrimi sıralarında..

rupa diplomatları «toprak özel kişi mülkiyeti konusu olmalıdır, sizde böyle olmadığından geri kaldınız» diyerek bu hakkı elde etmeye çalışıyorlardı. Bu hakkı elde etmiş olsalardı Türkiye Hindistan'a dönecekti. Yine aynı düşünce iledir ki 1858 de arazi kanunu yapıldığı zaman eski Osmanlı toprak mülkiyeti düşünüşünden vaz geçilememiştir.

Türkçede «mülkiyet» karşılığı sözcük yok. Buna karşılık «elinde olmak» var. «Malik olmak», «sahip olmak» Arapça sözcüklerden yapılma. Özel mülkiyet kavramı bize Türkçeden değil, Arapçadan yani İslâm hukukundan gelme. Özel mülkiyet müessesesini biz Arapça bir sözcüğün yardımı ile kendimizi zorlayarak söylüyoruz.

Roma hukukunda olduğu gibi, İslâm hukukuna göre de özel mülkiyet var. Osmanlılarda İslâm hukukunu kabul ettikleri gibi bunu da kabul ettiler, ama yalnız şehir toprakları için. Osmanlılar İslâm hukukunu özel hukuk olarak kabul ettikleri halde bunu tarım topraklarına (yani Memalik-i Mahrusaya) kapsatmadılar. Tarım topraklarım devlet hukukunun süjesi saydılar.

Soru 31 : Köylü (reâya) sınıfının durumu ne idi?

Peki bu rejimde toprağı işleyen köylünün durumu ne idi? Köylünün hakkı devletin «rakabe»si altında olan toprağı kullanma (tasarruf etme) hakkı idi. Bu hak mirasla geçen, daimî olan bir haktır. Ama mutlak anlamda bir özel mülkiyet hakkı değil, çünkü bu anlamdaki haktan birçok eksiklikleri var; hele siyasal güç sağlama niteliğinden tüm iğdişleştirilmiş bir haktır.

İşte bu hak karşılığındadır ki köylü devlete toprak kirası borçlu. Üretiminin artı-değer denen parçasının karşılığını devlete vermeye mecbur. Bu toprak kirası köylünün ödediği vergilerin en önemlisini teşkil eder. Devlet bu-

nu, köylüyü koruması karşılığı gerekçesiyle alıyor, daha doğrusu kendine başka bir şey borçlu olan kendi adamına (yani sipahiye) verdiriyor ve temelini müslümansa şer'i öşür, değilse şer'i cizye ve bir de örfî vergiler teşkil ediyor.

Reâya daimî reâya olarak kalacaktır. Osmanlı yazarları bunu, «reâya oğlu reâyadır» sözüyle belirtirlerdi. Artıdeğerine malik olup onu yeniden yatırıma koyarak üretimini genişletemeyecek, para ekonomisi yolu ile kapitalist üretim şekline giremeyecektir. Böyle bir üretim şekli ilişkileri için gerekli şart olan toprak mülkiyeti yoktur.

Sözün ikinci anlamı şu: Tarım geleneksel usullere göre devam edecek, teknolojik devrimsel değişmeler olmayacak. Yer değiştirme, toprağını bırakıp demoğrafik değişme olmayacak. Köylü öyle mukannen bir şekilde çalışacak ki, devlete (yani onun temsilcisine) mukannen olarak umulan vergiyi verecektir. Devlet, tahmin veya takdir üstüne dayanan gelirinin gerçekleşeceği faraziyesine göre ordusunu ve maliyesini düzenleyecektir. Bu umma ve takdir veya tahmin olaylarım altüst edip değersizleştiren olayların etkilerini ileride göreceğiz.

Soru 32 «Timar» nedir?

Peki, devlet, vergileri nasıl biçer ve toplar? Her bölgenin topraklarını devlet kendisine sağlayacağını tahmin ettiği vergi gelirine göre birimlere ayırır. Bunlara «dirlik» denirdi. Yani geçinme kaynağı. Devlet, ücret veya maaş ödemek istemediği (çünkü ülkesindeki yekûn carî sikke hacmi buna elverişli değil her yerde olduğu gibi) kendi unsurlarına bu malî kaynakları tahsis eder. Bundan yalnız Osmanlı devletinin despotizm döneminde, paraca sıkıntıda olduğu sanılmasın. Avrupa daha da sıkıntıda idi. Osman-

lılar ise memurlarına, askerlerinin mühim bir kısmına bol maaş veriyorlardı. Bunların içinde tarım ve tarımla ilgili askerî işler görecek olanlarına «Sipahi» denir ve dirliklerine de «Timar» denir.

İşte köylünün tâbi olduğu rejim bu timar idaresidir. (Maaş yerine bir gelir kaynağı verme yolu ile kurulan dirliklerin başka çeşitleri de vardı ki bunlara «ocaklık», «arpalık» gibi adlar verilirdi.)

Bu tarımsal dirlikler devletin toprak zaptı için yapılan savaşlarında yararlık gösterenlere «kısmet edilir» di, yani bölünürdü, dağıtılırdı. Yani timar dirlikleri sahipliği bir nevi cenkçiler korporasyonu oluyor. Onlara devletin «mülk» ünde bir pay veriliyor, ki o da bu «mülk» ün bir parçasından gelir alma hakkıdır. Bu savaşlara katılanlar, sonunda bir timar sahipliği kazanma özlemi içinde vuruşurlar, mükâfatını görürlerdi.

Soru 33 : Timar beyleri kimlerdi?

Bunlar başlangıçta Osmanlı gaza ortaklığının üyeleri, Osmanlı beylerinin en yakın arkadaşları idiler. Sonrakiler ilk dirlik sahibi olan sipahilerin hanedan veya ocaklarından yetişen kuşaklar mı idi? Burası aydınlık değil. Osmanlı kaynaklarında olduğu gibi bugünkü tarihçilerin yazılarında da dirlik verilen sipahilerin hangi toplumsal kökenden gelen kişiler olduğu açıkça bildirilmiyor. Eğer, denildiği gibi hiç değilse Balkanlarda bunlar gulâmlardan yani saray oğlanlarından, kapıkullarından ve sürgünlerden gelme kişiler idiyseler, daha klâsik Osmanlı döneminde timarlı sipahinin toplumsal kökü iyice koparılmış bulunuyordu demektir. İhtimal ki bir süre ilk dirlik sahibi olanların sülâle veya hanedanları devam etti, fakat Fatih zamamna kadar azala azala, hattâ belki de despotizm siste-

mi üstün geldikçe bunlara fazla yüz verilmemiş ve kökleri kazınmıştır. Bunlar, tersine, çoğalıp bir nevi Osmanlı kral hanedanının tâbii olan Sipahizadeler hanedanları olarak devam edemezlerdi de. Bunlar zamanla kuvvetlenemediler; kuvvetlenmelerine karşılık devletin mukabil gücü olan ve az sonra sözünü edeceğimiz «kapıkulları» vardı. Demek ki feodal bir aristokrasi diyebileceğimiz bir sınıftan gelmedikleri gibi, kendileri de bilinçli bir sınıf teşkil etmiyorlardı. Bir sınıf dayanışmaları yoktu, hattâ zamanla içlerine sınıf dayanışmasına aykırı çıkar çatışmaları da girmiştir.

Demek ki ta başlangıçtan «Sipahizadelik» ile «kapıkulluğu» arasında (ki ikisi de bir sınıf olma olanaklarından yoksundular) önemli bir ayrılık, çatışma veya gerginlik olacaktı. Hükümdar zorda kalınca kâh berikine kâh ötekine dayanacaktı. Sonucu ileride göreceğiz.

Soru 34 Timar beyi feodal senyör müdür?

Dirlik alan savaşçı, sulh zamanında «kısmeti» olan timar biriminin başında durur; orada çiftçinin devlete borçlu olduğu vergiyi kendisi alır. Bunlar batı Avrupa'da olduğu gibi, büyük toprak sahibi ve işletmecisi feodal beyler değil. Batıda feudum denen toprak birimlerinin başındaki kişiler ufacık birer senyör (ağa) ve toprakların veya büyük bir kısmının sahibi. Kendileri üreticisi yani işletme sahibi bir çiftçi. İşletmeleri manor veya manoir veya demesne çevresinde. Bunlar kendi domainlerinde (senyörlük alanında) ufak bir hükümdar gibi bir şey. Durum ve nüfuzları buralara hükümdar tarafından nasbedilmiş olmaktan ileri gelmez. Yalnız, beyliklerinin gücü orantısında siyasal hiyerarşi içinde kademe kademe daha yukarı güçteki senyörlere bağlıdırlar. Senyörle hükümdar arasın-

daki ilişki, Osmanlılardaki gibi tek yanlı değil, iki yanlı. Sipahi ile padişah arasındaki ilişkiden farklıdır. Bir feodal mukaveleye dayanır. Senyörün, kral tarafından tanınmış hakları ve siyasal yetkileri vardır. Sipahinin mülkiyet hakkı eksik, iğdiş edilmiş bir hak olduğu gibi siyasal gücü de kısırlaştırılmıştır.

Osmanlı rejiminde sipahi, mülkün sahibi olan hükümdarın ufacık bir ortağıdır. Ama bu, «mülkten gelir alma» işindeki bir ortaklıktır. «Sürüye ne kadar iyi bakarsan o kadar iyi ürün alırsın» düşüncesine göre o da köylüye iyi bakacak ki bol vergi versin. Belki de «timar» sözcüğü bunu dile getiriyor. Osmanlılardan önce Bizanslıların da buna benzer bir kuralı vardı. Orada «timar» sözcüğüne karşılık olan birime «pronoia» denirdi ki anlamı «timar» anlamının yani «iyi bakmak, timar etmek» anlamının aynıdır. Fakat bu bakım işi, çiftçinin üretim işi ile ilgili olarak yapılan bir bakım değil. Timarlı bey üretim teknolojisi ile de ilgili değildir. Halbuki feodal bey, bunun tersine, hem üretim işi ile hem üretim araçları teknolojisi ile doğrudan doğruya ilgili bir adamdır. Feodal bey ekonomik bir sürecin içinde, timarlı bey ise devletsel ve fiskal bir sürecin içinde yeri olan kişilerdir. Timarlar, bir sülâle içinde süregelen kuşaklardan yetişme kişilere verilmeyip, toplumsal kökenleri karışık kişilere verildiği için sipahi beyleri arasında bir sınıf beraberliği veya bilinci de yoktu. Böyle bir bilinci yaşatan, besleyen bir feodal gelenek Osmanlı sisteminde beslenecek bir ortam bulamamıştır. Bazı kişilerin kendilerinde feodal bir köken vehmetmesi, sonradan Avrupa feodalitesine imrenme etkisi altında yaşayan bir Donkişotluktan öteye geçer değerde değildir. Böyle bir sanımn diğerbir yanılgısı da Osmanlı sisteminin bozuluşunun, çöküşünün yaratığı olan ve Osmanlı sistemindeki iç çelişkilerden belki en önemlisinin kendi tersine oluşması sonucu olan derebeyliği, feodalizmle karıştırma-

dır. İleride göreceğimiz gibi, derebeylik, timar sisteminın antitezidir ve feodalizmle ilgili bir şey değildir.

Soru 35 : Köylü özgür müdür?

Peki, Osmanlı rejiminde köylünün bir timar beyine karşı ne gibi sorumlulukları vardı? Tipik feodal sistemde olduğu gibi esas olarak serf değil. Köylü burada «serbest» köylüdür veya bağımsız, kul olmayan köylüdür. «Hür köylü» demedim, çünkü hürriyet diye bir şey yok zaten. Serbest, bağımsız yani serfin ve kulun zıddıdır. Ancak tam hürriyeti yok, hakları da yok siyasal anlamda. Örneğin kendi isteğiyle yer değiştiremez, kendi isteğiyle çiftçilikten vaz geçemez, kendi isteğiyle tarım usulünü değiştiremez, kendi isteğiyle işlediği toprağı satamaz. Fakat bunların dışında örf veya şeriat veya kanunla timar beyine karşı, vergi dışında, hizmet vesaire yolu ile bir tabiiyeti, bağımlılığı yoktur.

Bu sistemde borçluluklar hep tek yanlı. Karşılıklı değil

Soru 36 : Timar Beyinin sorumlulukları nelerdir?

Timar beyinin devlete karşı mükellefiyetleri nedir? Sipahinin bulunduğu yer devlet için küçücük bir süvari askeri yetiştirme bakımından ideal bir yer. Hayvan ve özellikle at yetiştirme önemli bir iş. Sonra askerlerin yiyeceğini, giyeceğini, silâhlarım sağlamak da lâzım. Onları askerce eğitmek de gerekli. Binicilik, atıcılık, cesaret, atılganlık gerek.

Devlet, «Savaş var, toplanın» dedi mi beyler ve süvarileri toplantı yerine bulundukları yerden koşacaklar, ko-

şarlardı. Sipahi beylerinin beyi olan vezirin bayrak diktiği karargâhta toplanırlar, sayılarının onda biri gidenlerin timarlarına bakmak için geride kalırlardı. Bu usul sayesinde devlet en önemli asker gücüne maaş vermek, yiyecek sağlamak, savaş âleti hazırlamak masraflarından kurtuluyordu. Devlet, bunların savaşçılığı sayesinde yeniden toprak zapteder, böylece hazinesine gelir, gazilerine toprak sağlardı.

Şu halde timar sisteminin kuruluşunun memleket zaptetme için savaşlar yapılması ile ve bir de para darlığı ile ilgili olduğunu görürüz. Bunun durduğu veya savaşların zaferle sonuçlanmadığı ve toprak kazanılmadığı zamanlarda ve paranın bollaştığı zamanlarda ise bu usulün artık lüzumsuzluğunun anlaşılması gerekmez mi? Ve o zamandan itibaren bunların orijinaldekinden farklı bir konfonksiyonları olması gerekmiyecek mi? Timar sisteminin bozuluşunda bunların rolünü ileride göreceğiz. Osmanlı ekonomisinin çöküşünün en önemli yanının nedenlerini o zaman anlamış olacağız. Timar sisteminin amacı, devlete malî ve askerî güç sağlamaktı. Bu güçle topraklar zaptedecek, yeni malî kaynaklar edinecekti. Osmanlı sisteminde karşılaştığımız iç çelişkilerden bir tanesi de burada: Timar sistemi ile savaşlar birbirine zıt sonuçlar yaratacak nitelikte! Savaşlar genişledikçe timarlar bozuldu, çünkü savaşlar timara hak edenler sayısında büyük artmalar meydana getirdi. İleride göreceğimiz gibi, bu üretim fazlalığı timar sahiplerinin işe yaramaz finans ve militarizm aracı olmalarına yol açtı. Ateşli silâhların ilerleyişi, sipahiliğin değerini düşürdü. Zamanla timar beyleri, kulların kulları haline gelmeye başladı. Hükümdarlar desteklerinden birini kaybedince önce kulların eline düştüler, sonra eşkiya ve âsilerle, en sonunda da derebeylerle karşılaştılar.

Soru 37 : Osmanlıların topraklı ordusu nereden sağlanıyordu?

Toprak tasarrufu sistemini gözden geçirirken ve toplumun ilk ve en önemli sınıfı olan köylü sınıfının durumunu incelerken, toplumun tepesinde oturan siyasal güç tabakasının örgütünün önemli bir parçasını görmüş oluyoruz. Aslında Osmanlı askerî gücünün asıl önemli temeli bu askerî güçtü. Osmanlıların ilk hızlı gelişmeleri ve fetihleri büyük hareketlilik, hız ve manevra kabiliyeti olan hafif zırhh süvari kuvvetleri sayesinde oldu. Bu işte at ve sığır son derecede önemli. Bugün nasıl tanksız, uçaksız savaş yapılamazsa o zaman da atsız ve sığırsız savaş olamazdı. Bunları sağlamanın en münasip yeri de tarım bölgeleridir.

Bundan ötürü Osmanlıların yükselme devrinde Anadolu ve Rumeli'de hayvancılık, sığır, koyun, at yetiştirme ilerledi. Osmanlıların devlet örgüt ve usullerinde, daha sonra göreceğimiz değişikliklere paralel olarak, savaş usullerinde de değişiklikler olduğu zaman (bunların bir tanesi hafif zırhlı süvari yerine kale yıkıcı ağır muhasara topları kullanma oluyor) atçılık da gerilemeye başladı, Osmanlı çöküşü ile beraber at tarımcılığı da çöktü.

Osmanlı siyasal gücünü kuran Türkler, ilk zamanlarda, Bizans imparatorluğunun (feodalleşmiş olan ve köylüsü feodal beylerle kilise tarafından sömürülen) ülkelerine çattıkları zaman bu yerlerin köylüleri tarafından direnmesiz karşılandılar. Kurtarılışlarının karşılığında cizye vererek tam olmamakla beraber hürriyetlerine kavuştular. Pek muhtemel olarak, bazı feodal ağalar da açık göz davranarak müslümanlığı kabul edip timar beylikleri elde etmek suretiyle mevkilerini muhafaza ettiler.

Osmanlı kaynaklarında dirlik sahibi sipahilerin, Ba-

tıda manoir sahibi lordlar veya senyörler gibi çiftçi olduğunu gösteren bir alâmet yoktur. Çünkü bunlar toprak tasarrufuna sahip olamazlardı. Bir sipahinin kendine veya oğluna gizli yoldan toprak vermesi kanuna aykırı, ve timarın elinden alınmasına sebep olurdu.

Fakat sonraları bu timar beyleri yavaş yavaş ellerine toprak geçirmeye başlamayacaklar mı? Timar verme ve timarlıkları kontrol etme usullerinin değişmesi veya bozulması ile (gerçekte nedensel bağlantı tersinedir. Yani usuller bozulduğundan sistem bozulmuş değil, sistem bozulduğundan usuller değişmiştir) bu iş hızlanmayacak mı veya toprağı eline geçirenler timar sahiplerini ortadan kaldırmayacaklar mı? Bunları da ileride göreceğiz. Acele etmeyelim de toplumun öteki sınıflarını görelim.

Soru 38 Timarlı beyler bir feodal sınıf teşkil ediyorlar mı idi?

Bu sorunun cevabı şimdiden verilmiş bulunuyor sanırım. Timarlı beyler, ne kökenleri, ne de bileşimleri açısından eş-kaynaklı (homogène) bir kategori değillerdi. Dağınık bir halde bulunurlar, ancak cenk işinde birleşik bir birlik geliştirirlerdi. Padişahın, önlerine atacağı dirliği kapmada da aralarında oldukça bir yarışma vardı. Sonraları, sistem bozulduğunda, bu yarışma bir kapışma haline bile geldi. Osmanlı düzeninde, ileride göreceğimiz, devlet katındaki kategorilerin genel eğilimi bir ocak olma eğilimi olduğu halde (örneğin yeniçerilik ve ulemalıkta olduğu gibi) Sipahizade ocakları süreklü ve gelenekli korporasyonlar olamamışlardır. Bir sipahi fütüvveti de duyulmuş bir şey değildir. Yalnız Namık Kemal'in hayalinde yaşadı yüksek sipahi ahlâkiyatı.

III. BÖLÜM

Soru 39 «Sınıf» ve «esnaf» ne demektir?

Köylünün yanında hem ekonomi hem devlet geliri, hem de askerî güç bakımından ikinci derecede önemli sınıf, «esnaf sınıfı» dır. Bu son tırnak içindeki iki sözcüğün yan yana oluşu biraz tuhaf. Çünkü birincisi, ikincisinin sadece çoğulu.

Biz bugün «sınıf» sözcüğünü Avrupa dillerindeki «class» karşılığı olarak kullanıyoruz. Genel olarak bu sözcük, hem Arapçada hem Türkçede bu anlama gelir. Ama Osmanlılarda bu sözcüğün bir de teknik anlamı vardı. Bunda «sınıf», «class» demek değil, lonca demektir. «Esnaf» bölük bölük ayrılmış zenaatçılar demek.

Lonca sözcüğü sonradan çıkma. İtalyanca loggia'dan geliyor ki Osmanlılarda bunun karşılığı «oda» dır. Yeniçeri odaları sözünde olduğu gibi. Pek muhtemel olarak XVIII. yüzyılda müslüman olan zenaatçılarla müslüman olmayan zenaatçılar toplanma yerlerini ayırınca bu ikinciler odalarına İtalyanca'dan alınma «lonca» demeye başladılar. Yani başlangıçta «lonca» bugünkü anlamında lonca değil, lonca üyelerinin odası demekti. (Sinemalardaki bölmelere loca diyoruz.)

Bugün «sınıf», esnaf zümresi demek değil, toplumda bir sınıf (class) anlamına kullanılıyor. Osmanlılar için «esnaf sınıfı» demek bugün «Lise mektebi» demek gibi bir şey. Fakat biz sınıf sınıf yani bölük bölük ayrılmış

olan zenaatçıların topuna birden «esnaf sınıfı» diyebiliriz. (*)

Soru 40 : Zanaat sınıfının durumu ne idi?

Tarım sınıfının yanında zanaat sınıfı da elbette çok önemli. Onsuz bir devlet —hem de savaş ve fetihle ilgili bir devlet— zor iş görür, tutunur.

O zaman toplumun bütün endüstrisi zanaat endüstrisi idi. Yani şimdiki gibi fabrikalar falan yok. İşlerin çoğu el ve kafa işi. «Makine» denilebilecek şey çok az.

Osmanlı devlet ve toplumu gibi sistemlerde bunların en önemlileri dokuma, deri, maden, silâh, mücevherat gibi şeylerle ilgili zanaatlardır. Esnafın yani zanaatkârlık endüstrisinin devletin ve kentlerin hayatı için çok önemli olduğunu söylemiştim. Eskiden zanaatların geleneksel «pirler» i olduğuna inanılırdı. Tarım işinin pirinin hazreti Âdem, yani insanlığın ilk babası sayılan kişi oluşu tarımın ne kadar önemli olduğunu gösterir.

Ama devlet için gerekli sipahi timarda atını, askerini hazırlar dedikse de kolayca tahmin edersiniz ki sipahi tüm tarımın mahsulü değil. Ona özengi, eğer takımı, kılıç, kalkan, ok, yay, tolga, zırh gerek. Nereden bulacak bunları? Zanaatkârlardan değil mi? Demek ki o da endüstriye muhtaç. Endüstrilerin genel piri de İdris Aleyhisselâm; eskilerin inancına göre insanlığın ikinci babası imiş.

(*) Böyle anlamı zamanla değişmiş, hem de esnafla ilgili bir iki sözcük daha vardır ki buradaki değişme çöküşün ifadesidir. Örneğin bugün «kerhane» sözcüğü vaktiyle iş yeri, atölye demekti. Bugünkü kerhanelerde çalışan kadınlara da «sermaye» denir ki bu sözcük, aslında ekonomik bir sözcük, yani kapital demektir. «Herif» de aslında usta, kalifiye zenaatçı demekti, bugünkü anlamı itibarıı bir anlam değil. Demek ki esnaf ve zenaatın düşkünlüğü ile birlikte onunla ilgili sözcükler de düşkünleşmiş.

Soru 41 «Esnaf» sınıfının «reâya» sınıfından farkları nelerdir?

Fakat zanaatçılar köylü gibi sürü değil. Daha yüksek, daha geniş bir iş bölümüne bağlılar. Daha yüksek bir bilgi ve teknik düzeyine mensuplar. Bu yüzden daha örgütlüdürler. Kentlerde yaşamakta ve çalışmakta olmaları da bunu kolaylaştırır. Fabrika endüstrisinin henüz başlamamış olduğu diğer bütün yerlerde olduğu gibi, Osmanlı ülkelerinde de kentlerde zanaatçılar sınıf sınıf örgütlenmişlerdi.

Bugün de endüstride çalışan emekçi sınıfı toplumun ekonomisi için kaçınılmaz bir sınıfıdır. Onlar da örgütlenmişlerdir. Böylece, bir kuvvet oluyorlar. Örneğin bir grev yaptılar mı, çalıştıkları endüstri kolu felce uğrar. Çok kere devlet veya onların emeğini satın alan sermayeci sınıf bundan zarar görür. Onun için hemen her yerde emekçi sınıfın bu gibi hallerini önleyecek veya zaptü rapt altına sokacak tedbirler alınır.

Soru 42 Esnafın devlete karşı tutumu nasıldı?

Osmanlı sistemi gibi ortaçağ sistemlerinde de esnafta böyle bir güç vardı. Örgütlenmiş insanlar oldu mu bir toplumda, hele onlar üretim alanının kaçınılmaz unsuru iseler, tekelci devleti ürkütecek bir şey olur bu. Onun için devletin birinci derdi çiftçiyi düzene sokmak ise, ikinci derdi de endüstriyi kontrol altına almak oluyor. Esnafın bazıları, örneğin dokuma ve deri zanaatlarıyle ilgili olanları (toplumda ve devlette önemli üretimle meşgul olduklarından) hayli dişli idiler. Evliya Çelebi özellikle tabak esnafını gösterir bu dişliler arasında. Ejderha gibi herif-

lermiş. Devletin polisini bile iplemezlermiş. Devletin elinden bir katil kaçıp bunların «kârhane» lerine sığınacak olsa onu oradan ne polis alabilirmiş, ne de kendisi tekrar kaçabilirmiş. Ustalar bunları en pis işlere sokarak bir güzel terbiye ederlerdi demek.

Esnaf içinde çok kuvvetli bir dayanışma ve ruh birliği de vardı. Eskiden beri devlet düzenine aykırı, devlet baskısı ve şeriat baskısı istemeyen fikir ve akımlar bu sayede yaşayabiliyordu aralarında. Devletin ekonomi üzerine olan baskısının kendilerini sömürdüğüne inanırlardı. Bazen bu olumsuz tutumların aşikâre çıktığı da olurdu. Özellikle dokuma zanaatındaki ustalar arasında. Örneğin «Gizli İdris» diye tanınan ihtilâlci bir dokuma ustasının yerini o ölünceye kadar polis bulamamış.

Zanaatçılar arasında, bu nedenlerden ötürü, şeriatle pek başı hoş olmayan tasavvuf akımları, hattâ bir yeraltı dini olan, tekelci devlet otoritesini istemeyen Batınîlik kuvvetli idi. Esnafın birçoğu tasavvuf tarikatlerinin «fütuvvet» denen ahlâkiyatı ile beslenirdi ve tarikatlerle ilişkili idiler. Esnafın dinî hayatı tasavvuf etrafında merkezleşmişti. Bu tasavvuf tarikatlerinin bir kısmı kapalı, bir kısmı açık şekilde devlet dini olan İslâmlığın cami dindarlığına, Fıkh hukukuna iyi gözle bakmazdı.

Soru 43 Batıdaki esnaf loncalarından ne gibi farkları vardı?

Bundan ötürü, Osmanlı düzeninde devlet, pençesini esnaf üzerinde eksik etmezdi. Batı Avrupa kentlerindeki esnafın tepesinde bu kadar güçlü bir devlet bulunmazdı. Olsa olsa bunlara feodal senyörler veya kilise karışmak isterdi, fakat Osmanlı devletindeki süper güç bunlarda yoktu. Bu yüzden Avrupa kentlerinde lonca zanaatçıları

daha serbest ve daha güçlü idiler. Hattâ bu yüzden bazı yerlerde «commune» denen şehir devletleri idareleri kurarlar; buralarda kralın, senyörün, kilisenin kanunu ve hükmü geçmezdi. Osmanlı düzeninde ise böyle değildi. Loncalar devletin kontrolü altında hep. İdaresi, dini, ekonomisi ve endüstrisi çok merkezileşmiş ve devletin tekelciliğinin her alana genişlediği bir sistemde böyle olması tabiidir.

Özellikle savaşçılıkla ilgili zanaat kollarının devletin tüm kontrolü altında olması gerekirdi. Bundan ötürüdür ki Osmanlı devletinin ikinci önemli askerî teşkilâtı olan yeniçeriliğin, esnafla çok sıkı bir ilişkisi vardı. Demek ki nasıl tarım nüfusunun durumu ile ilgili olarak devletin kollarından biri olan sipahiliğe rastlamışsak burada da kent ve zanaat nüfusunun durumu ile ilgilenince karşımıza devletin ikinci askerî gücü olan yeniçerilik çıkıyor. Fakat bunlara sonra geleceğiz ve esnafla ilgisi üzerinde duracağız.

Soru 44 Osmanlı düzeninde tüccar sınıfının durumu ne idi?

Ticaret sınıfı alış-veriş işinde aracılık edip fiyat farkından kâr yapan sınıftır. Zanaat esnafının çoğu kendi dükkânlarında yaptıkları şeyleri doğrudan doğruya müşteriye satarlardı. Bu itibarla tüccara kalan iş bir ülkenin ayrı yerleri arasında veya yabancı memleketle o ülke arasında giyim, lüks maddeleri, yiyecek ham maddeleri ve genel olarak ham maddeler üzerinde nakil, ihracat veya ithalât işleri. Zanaata sermaye yatırıp mamul madde üretimine sermaye koydukları yoktu her halde.

Despot hükümdarın devleti için bunlar da tehlikeli kişilerdi. Hem yalnız devleti için değil, reâyası için de. Bun-

ların, ticaretle kolay ve çabuk servet yapma, fiyatlara hâkim olma ve narh kontrolünden kurtulma ve biriken serveti faizciliğe dökme gibi eğilimleri hem devletin hem halkın çıkarlarına uymayan şeylerdi. Onun için bu devlet sisteminin hâkim olduğu yerlerde tüccara iyi gözle bakılmazdı. Ticaret adamları da reâyadan sayılırlardı. Yani vergi mükellefi idiler ve siyasal hakları yoktu. Osmanlı düzeninde tam anlamiyle «sivil» diyebileceğimiz sınıf bunlardı. Ama devlet örgütü içinde âdeta «parya» gibi bir şeydiler. Bir çok müslüman ülkelerinde olduğu gibi, Osmanlı ülkelerinde de bunlar arasında çok sayıda müslüman olmayanlar, hıristiyanlıktan veya yahudilikten dönme olanlar veya kölelikten âzat edilmiş olanlar da bulunurdu.

Soru 45 İslâm dininin tüccara karşı tutumu ne idi?

Müslümanlık aslında bir tüccar dini. İlk müslümanlar, peygamberinden ilk halifelerine kadar hepsi ticaretle uğraşan adamlardı. İlk fıkıh eserlerinde kazanç ve ticaret övülmüştür. Zamanımızda bile en sofu müslümanlığı bu ortaçağ tipi tüccarlar destekliyor. O halde nasıl oluyor da tüccar sınıfı ortaçağ toplumlarının devletlerinde muteber kişiler değil?

Yine İslâmiyette (Kur'anda ve hadislerde) tüccarların tartı, fiyat ve faiz suistimalleri üzerine şiddetli sözler var. Para üstünden faiz yemek bir kimsenin kendi anasiyle yatması kadar büyük bir günah sayılmıştır. Zamanla din kitapları tüccarın mesleğini bir nevi kumarbazlığa benzetmişlerdir. Din, harp, idare adamları ve köylü ile işçi arasında tüccar aleyhine daima bir tutum var. Dindarlıklarında epeyce bir mürailik dozu olduğu inancı vardı.

Fakat bu ülkeler tarım ürünleri ve endüstride ilerledikçe tüccardan kurtulamazlar. Onun için, diğer birçok Doğu ve İslâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlılar da piyasayı ve ticareti kontrolleri altına almışlardır. Tüccar sınıfının alabildiğine gelişmesini önlemek için ellerinden geleni yapmışlardır.

Bir defa tüccarların tepesinde kadılar var. Sonra her kentte Çarşı Ağası veya İhtisap Ağası veya Muhtesip denen bir nevi belediye polisi bulunurdu. Bunların işi satılan malları kontrol etmek, fiyatlara bakmak, ölçü ve tartıları teftiş etmekti. Kadılar bu belediye işlerine bakarlar ve narhı uygularlardı. Zaman zaman yüksek devlet adamları yanlarına kadı ve muhtesipleri alarak çarşılara baskın yaparlar, çok kere de bu kaideleri bozanlara hemen orada cezaları verilirdi. En genel ve hafif ceza dayaktı. Onun için maiyetlerinde bir de falaka taşırlardı. Ayrıca devletin kendi ülkesinin ayrı bölgeleri arasındaki ticaret de kontrol edilirdi. Bazı maddelerin yabancı ülkelere çıkarılması, bazı maddelerin getirtilmesi yasaktı. Özellikle para alımı ve satımı ile uğraşanlar yani sarraflar netameli kişilerdi. Bu yüzden bu ince zanaat müslümanlara değil, Yahudilere bırakılmıştı. İleride göreceğimiz para anarşisi ve malî bunalımın gelişine kadar yani XVII. yüzyıla kadar Yahudi sarrafların önemli bir rol oynayıp oynamadıklarını bilmiyoruz. Fakat bundan önce mevcut oldukları bilinir. Meselâ Selim I ile ilgili bir hikâyeye konu olan şahıs bir Yahudi sarrafıdır. Yahudi sarraflar ayrıca darphane eminliklerinde kullanılırdı. Darphane eminliği demek darphane mukataasını alan adam demektir ki devlete karşı sorumludur. Bu itibarla Yahudi sarraflar, devletin üzerlerinde duracağı kişilerdi. Bunların daha sonraki rolüne ileride geleceğiz.

Soru 46 Tüccar sınıfı bir ticaret kapitalizmi geliştirebilmiş midir?

Bu şartlar altında kapitalist ekonominin gelişmesinin ilk alâmetlerinden olan ticaret ve tefecilikle birikmiş parayı endüstri üretimine yatırma imkânı yok denecek kadar azdı. Sınıflar arasında yer değiştirme prensibine aykırı olan nizam (düzen) fikri, yani «her sınıfın olduğu yerde (devlet tarafından kendisine tayin edilen yerde) ve konfonksiyonda kalması» prensibine aykırı olduğu için sermayeci tüccarın sınaî yatırımcılığa geçmesi bir «ihtilâl» eylemi olurdu. Bunun için tüccarların çoğu kazandıklarını ekonomik yatırımlara yatırmazlar, ya taşınmaz mülke yatırırlar, ya da istif ederler ve saklarlardı. Çok defa müsadereye uğramak tehlikesi olduğundan gösteriş ve lüks maddelerine fazla para dökmezlerdi. Belki de bunun bir tepkisi olarak çok sofu gözükmeğe çalışıyorlardı. Fakat sofulukları tüccarları sevmeyen unsurlardan biri olan Sûfîler (tasavvuf erbabı) arasında istihkar ve alay konusu olurdu. Bir İslâm sözünde «kazanan Tanrının sevgilisidir» dendiği halde, tüccarlar değerli, mevki sahibi sayılmadığından, ve ticaret iyi bir zanaat sayılmadığından birçok bölgelerde «İslâm ahlâkiyatının» ve hukukunun dışında kalan Yahudi, Ermeni, Rum kişiler ticarete girerler, belki bu yüzden daha da kötü gözle görülürlerdi.

Sermayeciye yalnız bir imkân, parasını yatırımla kullanma fırsatını verebilirdi. Bu imkân da para ekonomisi ve onun yarattığı sistem sarsıntısı olduğu zaman çıktı. Fakat bu konuya sonra geleceğiz.

Soru 47 Osmanlı düzeninde başka sınıflar var mı idi?

«Sınıf» terimini Osmanlı anlamında alırsak vardı

Hem de hayli. Daha önce söylediğimiz gibi Osmanlı anlamında «sınıf» meslek gruplarıdır. Yani reâya ve berâya gördükleri işlere göre sınıflandırılırdı. Onun için tarım, zanaat ve ticaret işleriyle uğraşanların dışındaki halk ne iş güç görüyorsa ona göre sınıflandırılırdı. Sınıfsız insan olamazdı. Onun için mekruh sayılan işleri görenler bile bir sınıf sayılabilirdi. Örneğin hırsızlar, pezevenkler, orospular. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde padişahın önünden geçen büyük geçit resminde bunların da bulunduğunu yazar ve bunlara «pirsizler» der. Çünkü her meşru sınıfın bir piri vardı. Mekruh sınıfların piri yok.

XVII. yüzyıl başından itibaren bozulma yani Osmanlı yazarlarının deyimi ile «ihtilâl» dönemi geldiğinde ortalık sayısız işsiz insanla yani sınıfsız veya pirsiz ve herifle dolmuştu. Osmanlı yazarlarının kafasını çok uğraştıran bir durum! Herkesin bir sınıfı olacağına göre, işsiz insanların yeri neresi idi? Onun için bazı yazarlar bunların sürülmesini, bazıları da katledilmesini bile tecviz etmişlerdir. Bir zaman geldi ki şehirler yarı esnaf, yarı yeniçeri bir alay yarı işsiz insanla doldu. Bunlara Lumpenproletariat diyebiliriz.

Yeniçeri isyanlarının bir çoğu bu insanların ayaklanması idi. Buna da daha sonra geleceğiz. Yeniçeri ocağının bu «pirsiz» «herifler» in istilâsına uğradığını göreceğiz.

IV. BÖLÜM

Soru 48 Devleti yönetenler katı: «Osmanlılar» kimlerdir?

Toplum sınıflarını gözden geçirdik. Şimdi bu toplumu elinde tutan ve kendine göre yöneten gücün adamlarının katına çıkalım. Bu katın sembolü Osmanlılarda merdiven değil, «kapı» dır. Devlet katına «güç» «kapı» sından girilir; orası otorite katıdır. Bu kapının sakinleri padişah, sarayının halkı, vüzera, ümera, erkândır. Bekçileri ve uşakları da «kapıkulları».

Soru 49 Osmanlı padişahının niteliği nedir?

En yüksek kat tabiî padişahın katıdır. Paşaların da kapıları var derece derece. Osmanlı padişahları despotik devlet hükümdarlarının en ilginç türüdür. Osmanlı beyleri, daha padişah olmadan önce, bir kabile veya bir savaş ocağı veya fütüvvetine mensup idiler. Padişah oluncaya kadar toplumdan veya başka bey hanedanlarından kadınlarla evlenirlerdi. Beyliklerini de doğrudan doğruya toplum içinde uygularlardı. Fakat padişah olduktan sonra yani Osmanlı düzeninin asıl ayırıcı prensibi yerleştikten sonra, yani devletin toplumdan ayrı ve ondan kopmuş olması usulü geliştikten sonra, padişahlar da toplumla olan bağlarını kestiler. Birçok tarihçiler ve onların kitaplarını okuyarak

bizler bunu, padişahın kafes arkasında oturması işinden ibaret bir şey sanırız. Halbuki bu, o kadar önemli bir şey değil. Bir padişahın, birden bire çok büyüyen bir devletin işlerini yarı göçebe bir beyin yaptığı gibi oturduğu yerden ve ilk elden görmesini beklemek abes olur. Padişahın kafes arkasına çekilmesi, akla yakın bir şey. Vezirler ne güne duruyor, eğer her işi padişah görecekse, değil mi?

Soru 50 Osmanlı padişahları toplumdan neden kopuktular?

Asıl önemli olanı padişahların toplum sınıflarından her bakımdan kopmasıdır. Bu yüzden bu padişahlar durulma döneminde âdeta sentetik, yapma mahlûklar haline geldiler. Toplumsal kişilikten yoksun birer sembol haline geldiler. Ne meslekleri vardı, ne de aileleri. Anaları meçhul kişilerdi. Bunlar, ilk dönemde doğuş ve yükseliş döneminde ülke idaresinde yer aldıkları halde (şehzadeliklerinde önemli bölgelerin bir çeşit valiliğini yaparlardı) sonraları tahta geçinceye kadar ahıra konmuş besili atlar gibi veya kafese konmuş kuşlar gibi dünyadan ayrı bir hayat yaşarlar, sadece hizmetlerine verilmiş kuvvetlerle, ulema ile, dalkavuklarla ve bugünkü deyimle metreslerle temas ederlerdi. Tahttan indirildikleri zaman yani devlet katındaki yerlerini kaybedince de toplumda yerleri olmadığından bunlara ne yapılacağı bilinmiyordu.

Tarihte toplumsal nitelikten bu kadar yabancılaşmış hükümdar dinastisi az görülmüştür. Lehlerine tek kaydolunacak nokta Amerika'mn keşfinden sonra Avrupa'ya yayılan frengiye, birçok Avrupa kral hanedanları yakalandığı halde, bunların bu âfetten uzak kalmış bir sülâle olmalarıdır (harem usulü sayesinde). Fakat frengiye yakalanmamış ve evlâtlarına frengi geçirmemiş olmakla be-

raber, toplumdan yabancılaşmış olmaları yüzünden ya alık ve cahil olmaya, ya da aptal gözükmeye, içinden pazarlıklı kurnaz olmaya, bazıları da işi deliliğe vurmaya eğilimli olmuşlardır; hattâ böyle olmaya mecburdular. (*) Bir kısmı da harem içinde, azmış boğalar gibi bir şey olurlar, cinsel işlerle oynatırlardı. Ancak bazıları şairlik, hattatlık, oymacılık, kuyumculuk, oyuncakçılık gibi işleri «yapmacıktan» edinirlerdi. Tabiî bunların meslek anlamında sınıfsal anlamı yoktu. Yaptıkları şey, ekonomik üretim işi değildi.

Halbuki imparatorluğun yükseliş döneminde birbiri ardına gelen sekiz on padişah son derecede kabiliyetli, başarılı, büyük önderler olmuşlardır. Bunlar despotizm sisteminin en yararh yanlarım başarı ile kullanmışlardır. Bozulma ve çökme döneminde de bazı meraklı ve kabiliyetli padişahlar geldi, yahut ta durumun kendilerini tahtta oturma gücünden yoksun ettiğini sezenler geldi. Bozuk bir düzen dönemi olan XVII. yüzyılda bir şeyler yapmağa, dedeleri gibi duruma hâkim bir lider olmağa heveslenenler olmuştur. Örneğin Murat IV, Osman II. Fakat hem cahillikleri, hem de ahlâksız insanlarla çevrili olmaları yüzünden hiç bir başarı elde edemediler. Bir iki tanesi de hayatını kaybetti bir şey yapayım derken. Zaten, Osman II vakasında gördüğümüz gibi, ne yapacaklarını da bilmiyorlardı zavallılar. Selim III zamamna kadar bu zavallılıkları sürdü. Daha sonrakiler içinde bir Mahmut II, bir de Abdülhamit II güçlü hükümdar oldular. Ötekiler ya alık, ya zavallı şeylerdi. Vahidettin gibi aklınca tilki gibi kurnaz olanların kurnazlığı da hiç bir şeye yaramayan cinstendi.

(*) Oflazoğlu'nun «Deli İbrahim» piyesi bunu çok doğru olarak gösterir.

Soru 51 Kulluk nedir? Kimler kuldur?

Osmanlı devlet sisteminin, onun toplumla olan ilgisinin özelliği bunu doğru olarak anlamaya bağlı bir iştir. Ama şimdiye kadar söylediklerimizden kulların kimler olduğu anlaşılıyor artık. Kullar, padişahın toplum üzerine devletin kapanmasını sağlayan, devletin ayrı işlerini gören hizmetçilerdir. Bütün Asya ve İslâm despotik devletlerinde bunlar var. Yalnız Osmanlılar bunları devşirme, yetiştirme, örgütleme ve kullanma usullerinde önemli yenilikler getirdiler, ve ustalık gösterdiler. Hükümdarlıklarının iyi kötü daha uzun sürmesinde bunun rolü var belki de.

Evvelce söylemiştik; bu sistemlerde devlet, toplumsal uzviyetten doğma değil, onun üstüne oturmuş bir kapak gibidir. Kapak kalkabilir, yuvarlanabilir, yerine başka bir kapak zorla gelip oturabilir, böyle olduğu halde toplum bana mısın demez. Onun için bu Doğu despotizmlerinde halk devletle ilgili değil. Ona karşı hakları ve iradesi yok. Onca devlet, ister şu dinastinin, ister bu dinastinin elinde olmuş, bir fark etmez.

Demek ki bunlarda devlet toplumdan ayrı, ondan kopuk bir şey. Ama devlet bir anka kuşu değil ki. Onu dolduran bir alay insan var. Nereden geliyor bunlar? Hükümdara kul olacak unsurların en elverişli şekilde nereden tedariki mümkünse oradan. Toplumun kendisinden olabilir, harpte elde edilmiş esirlerden olabilir, köle olarak satılan kişilerden olabilir. Osmanlılarda bunların hepsi var. Fakat başka yerde pek bulunamayan bir kaynak daha buldular onlar. Balkanlarda fethettikleri yerlerdeki köylük, dağlık, geri kalmış bölgelerdeki insan malzemesi.

Gerçekte Osmanlılarda resmî bir şekilde, bir müessese halinde kulluğun başlaması bu dahiyane keşifle başlar. Halktan, köleden, esirden kul yapmak pek öyle niza-

mu, usule girecek ve güvenilecek bir iş değil. Bu işi zorla ve rastgele yapmaktansa öyle bir usul bulmalı ki hem can atarak insanlar gelsinler kul olsunlar, hem de tıkır tıkır bu kaynak işlesin. Bu dahiyane usulü keşfeden, o zamanın âdeti üzere fethedilen yerlerdeki insanların beşte birinin ganimet olarak hükümdara ait olacağı kaidesini genişleterek ve biraz da daha insanî şekle sokarak «devşirme» usulünü başlattı.

Soru 52 Kullar nereden devşirilirdi?

Belirli süreler içinde devlet XIV. yüzyıldan itibaren bu Balkan ülkelerinde oğlanlar devşirmeye başladılar. Yani bunlara bir nevi devlete emekçi, işçi, hizmetçi verme vergisi kondu. Bunun karşılığında, perişan ve fakir bir halde bulunan bu ülke köylülerinin evlâtlarına büyük bir istikbal açılıyordu. Nitekim bunların içinde sadrâzamlığa kadar çıkanlar oldu. Bu çocuklar muayene ediliyor, sağlam yapılı, gösterişli, yakışıklı, kabiliyetli, zeki, sadık ve gözü pek olanlar seçiliyor, iskartaya çıkanlar bırakılıyor. Bunları giydirip yıkayıp bir yerde topluyorlar, sonra en çok Anadolu'da sipahilerin yanına yolluyorlar. Burada o zamanın tarım ve askerlik uygarlığının üstün seviyesini görüyorlar. Türkçe öğreniyorlar. Ama iyice de öğrenemiyorlar ve bundan da daha sonra Osmanlıca dediğimiz diyelekt meydana geliyor. Bu da padişah, kul ve devlet gibi yapma, sentetik bir dil.

Soru 53 Osmanlıların «kul» yetiştirme usulüne karşı Avrupalılar ne diyorlardı?

Bu devşirme usulü, Avrupa'da hiç bilinmeyen bir usul. Bu usulü Avrupalılar fark etmeye başladıklarında orada-

ki siyaset ve hıristiyanlık dünyası iki dâva ile çalkalanıyordu. Biri hıristiyanlık dünyasına karşı Türklerin temsil ettiği müslümanlık tehlikesi. İkincisi hükümdar ve kilise istibdadına karşı insan bağımsızlığı, insan kişiliği ve insan değeri dâvası. Bu ikisi birbirinden ayrı, hattâ birbirine zıt dâvalardı. Fakat Osmanlıların devşirme usulü karşısında ikisi birbirine katıldı. Ve bir feryattır başladı: Bir kısmı müslüman Türkler hıristiyan çocuklarını zorla Müslüman yapıyorlar diyor, bir kısmı da onları köle yapıyorlar diyor. İlk bakışta ikisi de doğru gözüküyor, ama öyle değil.

Soru 54 Hıristiyanların zorla müslüman edildikleri doğru mu?

Bir defa bunların zorla müslüman edildiğini söyleyenlerin durumu bir mürailik. Feryadı koparan Avrupalıların çoğu katolik, birazı da protestandı. Türklerin devşirdikleri çocukların milletleri ise ne o, ne öteki. Yani sözde ortodoks. Bir parçası Rum, bir parçası Slav. Ama ortodokslukları bile şüpheli. Balkanlardaki bu halklar, Bizans devletinin ve kilisesinin sömürücülüğü karşısında Türklerin gelişine ses çıkarmamış. Bir kısmı da zaten Ortodoks gibi görünüyorsa da gerçekte hem Bizans, hem Roma kilisesine düşman olan heretiklerdi. Çoğu aslında gizlice Manihei. Balkanlarda bunların bir kısmına o zaman Bogomil'ler deniyordu. Hele bunlar hemen müslümanlığa geçtiler.

Avrupalı katolik mürailer, kilise kavgası yüzünden Rumlardan (*) nefret ettikleri halde, fırsat bulunca baş

(*) Rûm, Grek veya Hellen demek değildir. Doğu Romalılar için kullanılan Romaoi sözcüğünün Arapların ağzında aldığı biçimdir. Türklerden ve Osmanlılardan çok önce Araplar bu terimi kul-

kentlerini (İstanbul'u) yağma ettikleri halde, Türklere karşı onlara yardım göndermedikleri halde şimdi birdenbire hıristiyan (ortodoks) âşıkı kesilmişlerdi.

Soru 55 Kullar gerçekten tam müslüman mı idi?

İkincisi, Osmanlılar bunları tam manasiyle de müslüman yapmıyorlardı. Bilirsiniz İslâmlıkta, vaftiz ederek birini ihtida ettirmek diye bir şey yok. Bir kişi, ne milletten, ne dinden olursa olsun Osmanlı oldu mu dâva biter, zorla veya merasimlerle onu müslüman yapmağa lüzum yok. Bundan ötürü devşirme ve kulluğun kalktığı sonraki dönemlerde bile hattâ doğrudan doğruya Avrupa'dan gelip Osmanlı hizmetine giren kimse, âdeta kendiliğinden müslüman veya o zamanki Avrupalı tâbirle «Türk» oluyordu.

Sonra bu devşirilmiş çocuklar tam mânasiyle de müslüman olmuş değiller. Yeniçerilerin Bektaşî veya Alevî olduğunu bilirsiniz. Neden? Çünkü Bektaşilik de, Bogomillik gibi bir heresi dinidir. Doktrinleri aşağı yukarı aynıdır. Zaten Osmanlılar daha kul sistemini geliştirmeden önce bu Alevî, Bektaşi, Batınî zümrelerle ahbaplık halinde idiler. Çünkü onlar da henüz tamamiyle sünnîleşmiş, ortodokslaşmış, hukuklaşmış değillerdi. Bu heretik dinleri müslüman ortodokslar sevmedikleri, hattâ onları gerçek müslümandan bile saymadıkları gibi, onlar da her dinden ve her milletten insana kapılarını açık tutarlardı. Senkretik dinlerdi.

---

lanıyorlardı ve bize onlardan geçmedir. Sayın Dr. Süheyl Ünver, Rum'un Grek veya Hellen demek olduğunu sanarak bugünkü Rumeli sözcüğünü düzeltmemizi, onun yerine Romeli dememizi teklif ediyor. Sanki u yerine o koymakla bir fark mı edecek? Celâleddin-i Rûmî'ye de bundan sonra Romî mi diyeceğiz? Eksik bilgi ve yersiz hassasiyetler yüzünden, aklı başında kişilerimizin bile böyle lüzumsuz, hattâ biraz da komik fikirler yürütmesi acınacak şey.

Soru 56 : Kullar neden «yapma» bir sınıftı?

Şu halde, yapma, sentetik devletin en önemli kolu olan kullar yalnız dil bakımından değil (Osmanlı saray edebiyatı dediğimiz edebiyat da böyle sentetik yapma bir edebiyattı, yani hem tabiatten hem toplumdan kopmuş bir şey) din bakımından da yapma. Kulların en azılı parçası olan yeniçeriler âdeta (ve bugünkü bir deyimle) ayrı bir Endüstri-Savaş düğümlenişi teşkil ettikleri gibi, ayrı bir din grubu veya bir din sekti teşkil ediyorlardı.

Bütün bu yapma halli oluş esas prensipten, yani kulun toplumda bulunan ırk, din, dil, meslek zümrelerinden koparılmış olması prensibinden doğar. Onun için, ben bu kul taifesine «toplumsal açıdan iğdiş edilmiş kişiler» diyorum. Devşirme usulünün yaptığı şey, bunların, bazı kölelere yapıldığı gibi cinsiyet kaynakları olan husyelerini kesmek değil, toplumsal köklerini koparmaktır.

Soru 57 : Kullar köle mi idi?

İkinci iddia Osmanlıların bunları köle yaptığı iddiasıdır. Hâlâ bugün bile hem bizde hem batıda yazılan Osmanlı tarihi kitaplarında bunların «köle» olduğu sanılıyor. Hattâ, bu kitabın önsözünde adını andığım üç değerli tarih bilginimizin yazılarında bile bunların köle olduğu fikrinin yaşadığım hayretle gördüm. Halbuki hiç bir Osmanlı kaynağında bunlara «köle» denmiyor. Birçok hallerde de bunlar açık bir şekilde kölelerden ayrılıyor (meselâ Koçi Bey devlet adamlarının kapılarında köle kullanacaklarına kul kullanmalarını tenkit eder). Gerçekte yükselmiş kapıkullarının çoğunun kendi köleleri vardı.

Fakat köle Roma ve İslâm hukukunda olduğu gibi satın alınan mal gibidir, onun tam sivil hakları olmadığı

gibi politik hiç bir yetkileri ve devlette yerleri yoktur. Erkek ve kadın köleler şahısların hizmetlerinde kullanılırdı; kullar ise (yalnız erkek) ve yalnız devlet hizmetinde kullanılan, haklardan mahrum değil, tersine reâyanın elinde olmayan hak ve imtiyazları olan kimselerdi. Bunlar Roma'daki clientis gibi, hükümdara mensubiyetle kişilikleri ve yerleri belirlenen client'lerdi (*) Bütün politik varlıkları bu mensubiyetten doğduğu için hepsi padişah kulu idi. Yanlış anlaşılmaya meydan vermemek için söyleyelim ki kullar, aslında köle veya esir olanlardan da derilebilir. Osmanlılardan gayri İslâm dinastilerinde bu, daha çok görülür. Fakat Osmanlılar, kul devşirmek için köle veya esirden daha bol bir kaynak bulduklarından devşirme işini usturuplu bir siyasal eğitim işi yapabilmişlerdir. Kul, kökeninde köle veya esir de olsa, kul ocağına girişi ile kölelikten çıkar. Hattâ bazı yerlerde bu, bir formalite ile yapılır. Osmanlılarda da böyle bir işlem olup olmadığı araştırılmağa değer.

Soru 58 Kullar neden despotik dinasti devletine özgüdür?

Çok önemli bir olay şu: Padişahın hükümeti kul ocaklarından yetişenlerin eline geçiyor ve işte o zaman despotizm sistemi tamamlanıyor. Bu geçiş, Fatih zamanından Kanunî Süleyman zamanına kadar olmuştur. Bütün İslâm dinasti devletlerinin karşılaştırmalı bir incelemesini yapan biricik İslâm tarih düşünürü İbn Haldun «Giriş» adlı yapıtında kulluk ile bu tür devlet arasındaki bağlantıyı bize çok iyi anlatır. Bir sülâle, hanedan veya dinastide tek kişi en üstün güç yerine çıkmak için bir yandan kendi hanedanının ihtirasları veya hatta hak istekleri ile uğraşmak, bir

(*) Soru 78'e bakınız.

yandan da toprağa dayalı küçük hanedanların beylerini kendi hükmü altında tutmak zorunda kalır. Despotizm, bu üstün tek başına gücü sağlamaktır. Bu büyük tarihçinin gösterdiği gibi, bu sistemde her yerde despot, etrafında bir kul kitlesi yaratmakla bu işi başarır ve hemen her yerde kullar yabancılardan, dışarıdan ve hattâ toplum dışından, özellikle hükümdarın kendi kavmımn dışından devşirilir. Bunların köklerini koparmakla kayıtsız şartsız kendi devletinin uşağı, aracı, organ haline getirir. Hükümdar kendi kavmımn veya neslinin asabiyeti (ruh birliği ve dayanışması) yerine bunların asabiyetini yaratır. Osmanlı tarihinde «Osmanlılık» işte budur. Osmanlı sülâlesi bu işi başarmada bütün diğer Doğu - İslâm dinasti devletlerinden daha becerikli oldularsa da, İbn Haldun'un ön gördüğü gibi, başlarına en büyük belâyı da bu örgütü yaratmakla almışlardır.

Soru 59 Yeniçeriler kimlerdir?

Hatırlarsınız, zanaat ve esnaflıkla ilgili olarak yeniçerilerden söz etmiştik. Reâyanın devlet katındaki karşılığı nasıl sipahi ise, berâyanın da devlet katındaki karşılığı yeniçerilerdi. Kapıkullarının en önemli, en netameli ve sonunda en belâlı kolu bunlardır.

Gariptir ki Osmanlı devlet örgütlerinin en meşhuru bu yeniçeriler olduğu halde bu devlet örgütlerinin en az ve en yanlış bilineni de budur. Gerçekte garip bir durum değil mi? Ama nedenleri var.

Başlıca nedeni yeniçeriliğin devleti ve toplumu sonradan çok uğraştıran bir kuruluş olması, çok değişikliklere uğraması, XVII. yüzyıldan önceki yeniçerilikten bambaşka bir örgüt haline gelmesi, bu yüzden gerçek yeniçeriliğin ne olduğu noktasının arada kaynayıp gitmesidir.

XVII. yüzyıldan sonraki halini ileride göreceğiz. Burada sadece bu dönemden önceki yeniçeriliği anlayabilmemiz için, bir iki nokta üzerinde bildiğimizi sandığımız fikirleri değiştirmemiz gerekecektir.

Birincisi yeniçerilik hep aynı şekilde kalan bir müessese olarak küt diye başlamış ve Mahmut II zamanında küt diye kaldırılmış bir müessese olduğu sanısını bir yana bırakalım. Tarihçiler yeniçeri ordu örgütü hangi tarihte kuruldu? sorusu üzerinde birbirlerini yiyorlar. Boşuna. Zaten bu kadar didişmelerine rağmen hangi tarihte kurulduğunu bir türlü bulamıyorlar. Hepsi tahminden öteye gitmiyor. Bir müessese aslında, daha sonraki amaçlarından başka amaçlarla kurulduğu zaman onun hangi tarihte kurulduğunu bulmak zorlaşır. O bazı ihtiyaçların itisi ile yavaş yavaş meydana gelir, zamanla bazı şekiller değiştirir, sonra en uzun süreli olan şeklini alır. Ama bu şekil aslındaki şeklinden, amacından, görevinden farklı bir hale gelmiş olduğundan pınarın kaynağı bir türlü bulunamaz. Bu da böyle.

Soru 60 Yeniçerilik sadece bir askerî örgüt müdür?

İkincisi , yeniçeriliğin sadece bir «askerî örgüt» yani bir ordu olduğu fikrini de bir yana bırakmalıyız. Bir defa Osmanlı düzeninde zaten sivil - askerî diye bir ayırım yoktur. Bu ayırım bugüne özgü bir iştir. Osmanlı düzeninde ancak reâya ve berâya sivildir, eğer savaş organı olmamak anlamına alırsak. Onun dışında kalan ve aşağıda anlatacağımız devlet organlarının hepsi hem sivil hem askerdir. Daha doğrusu sadece «askeri» dir. Ama Osmanlı anlamında. Çünkü o zamanki anlamında devlet organı olan, vergiden muaf olan ve siyaset yani hükümet idaresini güdenlerin hepsi «askerî» dir, ama bugünkü anlamın-

da değil. Devlet hizmetinde olmak «askerî» olmak demektir. Bunların bir kısmı kalem işleriyle, bir kısmı kaza işleriyle, bir kısmı maliye işleriyle, bir kısmı dövüşme işleriyle ve bir kısmı da dövüşme endüstrisi işleriyle uğraşan ve hepsi hükümdarın kulları, yani onun eli kolu gibi, ona bağlı araç parçalardı. (*) İşte yeniçeriler bu son iki işin kulları idiler.

Soru 61 Hükümdarın gücünü sağlamada yeniçerilerin rolü nedir?

Çok muhtemeldir ki başlangıçta bu düşünce ile kurulmuş değildi yeniçeri ocağı. İlk zamanlarda asıl savaş gücü sipahi gücü idi. Bunlar, ateşli silâhların savaşlarda kullanılmasından önceye ait dönemlerden kalma usullerle yetiştirilen kişilerdi. İlk zamanlarda gücünü, toprak zaptederek kuran Osmanlı beyinin yanındaki meslektaşları zamanla zaptedilen yerlere dirlik sahibi olarak yerleştikçe güçlenen veya baş kaldıran eski arkadaşlar beyin savaş gücü aracı olarak azaltıldıkça, hükümdarın tek ve en üstün bey olarak yerinde kalabilmesi için ona bağlı, onun elinin altında bulunan başka çeşit bir asker gerekiyordu. Yeniçerilerin «yeni» liği belki de bundan.

Despotik bir devlet düzeninde tek hükümdar gücünü tehlikeye sokan ihtimaller daima vardır. En tehlikeli güç,

---

(*) «Kapıkulluğu» nun tarihsel niteliğini bilmeyen bazı aydınlar veya yazarlar modern devlete özgü olan bürokrasinin kapıkulluğu olduğu yolunda bir efsane yarattılar. Kapıkulu ile bürokrat arasındaki farkı görmemek için insanın tarihten tüm kopuk ve cahil olması ve bugünkü idare sistemlerini anlamamış olması lâzımdır. Bu da feodal ile derebeyini birbirine karıştırmamız cinsinden bir yanılgı. Maaşa bağlı, idare gücüne tüm sadık olmakla bile bürokrat kapıkulu değildir.

emri altında köylü, toprak, at ve savaş âleti bulunan, imkân bulursa rakip bir güç olabilecek olan kişiler, yani dirlikleri elinde tutanlardır. Gel gelelim, bunlar devlete çok lüzumlu; çünkü bu devletin başlıca işi savaş entreprenneurlüğü. Savaş, devletin biricik ekonomik görevidir. Hükümdar ve etrafındaki az sayıdaki kişiler bu savaş aracı olan sipahilere sakalı kaptırdılar mı, onları karşılarında feodal güçler olarak bulmaları mukadder olur. İşte bu feodalleşme tehlikesine karşı, Doğu despotları (ta eski İran hükümdarları zamanından ve daha sonra Selçukluların baş veziri Nizam-ül-mülk zamamndan beri denenmiş) bir usulü kullanırlardı. Bu usul, kendilerini, sipahi gücünden daha az, ama hükümdarı korumada daha disiplinli, eğitilmiş ve daha güçlü silâhlarla donanmış küçük bir ordu kurmak usulüdür.

Soru 62 İbn Haldun Türklerin kulları üzerine ne diyor?

Osmanlıların bu bol insan gücünü bulmada ve kullanmada talihli çıktıklarını söylemiştim. Sonra, galiba Türklerin bu işlerde geleneksel olarak bir ustalığı da vardı. Çünkü İbn Haldun gibi, Osmanlıların devşirme sisteminden henüz haberi olmayan bir tarihçi bile Doğulu müslüman hükümdarların güç yerine kendi aile, klan veya kabilelerinden gelenlerin yardımı ile oturduktan sonra onlara güvenemeyip kendi iradesine bağlı kullar sağlama usullerinden söz ederken ve bu usulün bu hükümdar sülâlelerinin sonunu hazırlayan nedenlerden biri olduğunu söylerken bu işte Türklerin bir istisna olduğunu, bunu sağlamada onların en tecrübeli bir kavim olduğunu, bu yüzden devletlerinin daha uzun ömürlü olduğunu kaydeder.

Evet, Türkler şu kavimden, şu dinden, şu dilden, şu

sınıftan demeyip hizmetlerini görecek kişileri daha genç yaşta elde edip devlet hizmetlerine yetiştirme ve koşma zanaatının gerçekten ustası olmalıdırlar ki bunun dünyayı, hattâ bizi şaşırtan bir tanesini işte bu Osmanlı «Kapıkulu» cinsini yaratmakla gösterdiler.

Soru 63 : Kullar nasıl devşiriliyordu?

Bunu yaparken düzenli toplumlara (yani köy ve kentin tarım ve zanaat işleriyle uğraşanlarına) el atacaklarına toplumdan kopmuş, topluma fazla gelen kişileri devşirdiler. O zaman da böylesi çok. Bizans imparatorluğunun hâkim olduğu yerlerde geniş bir ekonomik çöküntü var. Balkanlarda başı boş insan çok, sonra iki kaynak daha var karada esir ticareti, denizde korsanlık. Bu iki kaynaktan da hayli emek gücü sağlanıyor. Osmanlılar bunları toparlayıp tarım serfi veya zanaat kölesi olarak kullanmak yerine kapı (yani devlet) kulu, siyasal gücün adamları, hizmetkârları haline getirdiler. İşte «devşirme» denen usul bu.

Pek muhtemel olarak Balkanlara geçtikten sonra, eski gaza ocaklılarının yerine, şimdi onlara karşı kendini koruma durumunda olan hükümdarların yeni bir insan gücünü teşkilâtlandırıp geliştirmelerinde ateşli silâhların kullanılması önemli bir rol oynadı. «Yeni»çerilerin eline ateşli silâhları verdikten başka, onlara sipahilere tanınan haklardan farklı imtiyazlar verdiler. Bunları kendilerine tüm sadık, kendilerine bağlı kullar yarattılar. Dirliklere konan beylerden böyle bir sadakat ve kulluk beklenemezdi. Sipahi beyin kulluğu şüphelidir, güvenilmez, doğrudan doğruya hükümdarın eli ve hükmü altında değil. Devşirme usulünden sonra yetiştirilen yeniçeriler ise yüzde yüz kul oldular.

Soru 64 : Osmanlı tarihinde «Gazi» lerden yeniçerilere geçiş nasıl oldu?

İbn Haldun'un Doğu despot devletleri modeline dönersek, bu noktada da Osmanlıların önemli bir başarı, hattâ bir istisna denecek başarı sağladıklarını görürüz. Bu tarih düşünürünün yorumlamalarında «asabiyya» (Türkçede «asabiyet») kavramı önemli. Çünkü ona göre bunsuz siyasal güç doğmaz ve yaşamaz. Bu sözcüğün anlamı bugünkü deyimimizle «dayanışma» veya birlik ruhu (ésprit des corps) dur. Sülâle veya hanedan devleti, kabile dayanışmasından doğar. Fakat buna dayanarak güç kazanan ve toplumun üstüne kendini oturtan hükümdar, zamanla kendi kabilesinin hanedan-zadelerine güvenemez. Onların yerine kendi emrine âmade ve dışarıdan derlenme kimselerden bir asker gücü sağlar, onlara karşı ne olur ne olmaz diyerek. Halbuki, diyor İbn Haldun, bunlar hiç bir zaman eski kabile dayanışmasını ruhlarında taşıyamazlar, sadakatleri, kullukları yapmadır, çıkara dayamr. Çünkü toprakh değil, ulûfeli kişilerdir. Zamanla, hükümdar bunların oyuncağı haline gelir.

Doğru bir gözlem ve genel çizgileriyle Osmanlılarda da böyle oldu. Ancak insaflı olunursa şunu da kabul gerekir ki Osmanlılar bu kullara «Osmanlı asabiyetini» aşılamada hayli başarılı oldular. Hattâ belki de denebilir ki «Osmanlı asabiyeti» devşirme usulünün yaratıcısı olmuştur. Bazı aileler var, hizmetçilerini bayağı kendi akrabaları misillû idare ederler, âdeta yapma bir aile ocağı kurarlar, aileden olmayan, bu yabancı kökenli kişileri kendilerine bağlama sayesinde. Kanunî Süleyman zamanında bu, artık son kertesine gelmiş. Bu güçlü padişah kendini yeniçeri ocağına yazdırmış. 1 numaralı yeniçeri olmuş. Ulûfe dağıtacağı zamanlarda sanki kendisi de maaşını alı-

yormuş gibi gelir, ulûfe kesesini alırmış; üstelik bir de dokunaklı seremonilerle «Kızılelma'da (yani Roma'da) buluşalım» gibi sözlerle dayanışma numaraları yaparak yeniçerinin moralini demir gibi sağlamlaştıracak işler yaparmış.

Ama bu işin bir de ters yanı var. Yeniçeri numaraları yapan Kanunî Süleyman, kendinden az önce ve kendinden az sonraki Osmanlı padişahları kadar merhametsiz olmuştur bu kullara karşı. Her kul, padişahın hizmetine «kellesini koltuğuna alarak» girebilirdi. Ocağın ruhuna veya kanununa tüm sadık oldukça önüne sonsuz nimetler serilir; ama ayağı bir tökezledi mi kelleyi cellâda teslim şart. Bu padişahların hiç şakası yoktu. Kulluk da ancak bu demir kanunla yürüyebilir bir ocaktı.

Bu bize, bu ocağın kişilerinin ne kadar yapma, ne kadar insan tabiati ve toplum ilişkilerine aykırı sentetik bir örgüt içinde olduğunu gösterir. İnsan tabiatinin iğvalarına veya toplumun ilişkilerine kapılan kul ya hukukça yapma olan mülkiyetini (malını, mülkünü, cariyelerini, kölelerini, deve veya atlarını, altın sandıklarını veya saraylarını), ya da canını bir anda itirirdi.

Soru 65 Yeniçeri ocağı sonradan nasıl çıkar ocağı oldu?

Gerçekten, ileride göreceğimiz gibi, bu yeni gazacı kuvvet ocağı, para ekonomisinin hücumuna uğrayıp da bir «çıkar ocağı» haline gelişine kadar bu ocak gerçek bir «Osmanlılık ocağı» haline gelmiştir. Osmanlı padişahlarının, feodalleşmiş beylerin hükmü altına girmeyelim derken kendi yaratıkları olan kulların hükmü altına nasıl girdiklerini, kullarla padişahlar arasında nasıl süresiz bir

çekişme başladığını ve bunun ekonomik etkenlerini ileride göreceğiz.

Soru 66 Yeniçerilerin cenk endüstrisi ile ilişkileri ne idi?

Devletin kazancı, geliri arttıkça, toprak sistemi istikrar kazandıkça, sulh içinde kentlerde esnaf zanaatı geliştikçe yeniçerilik savaş endüstrisine de hâkim olmaya başladı. Gerçekte, yeniçeri her şeyden önce bir zanaatkâr, ancak ikinci derecede savaşçı askerdir. Osmanlılar kara savaşçılığından sonra, deniz cenklerine de geçince buna benzer tipi başka bir ad altında (Azepler) donanma endüstrisinde ve hizmetlerinde de kullandılar.

Devlete doğrudan doğruya lâzım olan savaş endüstrisi, imtiyazlı bir zümre veya sınıf olan yeniçerilere verilince onu savaş endüstrisi dışında kalmış ve devlete yan bakan, tehlikeli «sivil» zanaat sınıflarından ayrı tutmak lâzımdır. Osmanlı zanaat endüstrisinin gelişmesinde bu savaş esnaflığının çok büyük rolü olmuştur. Meselâ Balkanlardaki zanaat kolları, ekonomik açıdan çok düşkün bir durumda olan bu ülkelerde (Bizans feodalitesi ve kilisesi yüzünden) yeni kentler kurulmasına, yeni zanaat kolları açılmasına sebep oldu. O zaman buraları, zanaatça Doğudan ve Anadolu'dan çok geride bulunuyordu.

İşte, ilk Osmanlı savaşlarının Balkanlarda insana hârika gibi gelen başarıları bu sayede olmuştur. Çünkü Sırbistan veya Macaristan üstüne yürüyen Osmanlı ordusu sadece kılıç, kalkan, ok kullanan askerler sürüsü değil, muazzam bir seyyar endüstri ordusu idi. Yeniçeriliğin sonradan bozulduğu devirlerde, bu bakımdan doğruluğuna inamlması zor olan hikâyeler uydurulmuştur. Örneğin bir seferde padişahın atının üzengisi kopmuş, bir yeniçeri at-

layarak hemen tamir etmiş. Onun üzerine «vay yeniçeriliğe esnaf karıştı» diye gûya padişah onu idam ettirmiş. Bu gibi hikâyelere inanmak zor. Bir üzengiyi bile tamir edemeyecek kadar cahil yeniçeri Osmanlılarda beş para etmez bir parazitti ve belki o üzengiyi tamir edemedi diye idam edilebilirdi.

İleride, Osmanlı devletinin çöküşünün ekonomik nedenlerini incelediğimiz zaman hem sivil esnaf, hem çeri esnafının ne hallere geldiğinden söz edeceğiz. Çünkü, Osmanlı devlet ve ekonomi sisteminin, dış faktörler hariç, iç çelişki faktörünün bir diğer önemlisi buradadır. Yani zanaat sınıfının içinde yeniçeri olan ve yeniçeri olmayan bölmeler arasındaki ilişkidir. Burada piyasa için emtia üretimi eğilimi ile devlet için emtia üretimi eğilimi arasında sürekli bir gerginlik vardır. Buraya da bir parmak basalım. Emtia üretimi eğilimini temsil eden esnaf güçleri kapitalist bir gelişmeye doğru gidemediklerinden (bunun anahtarını da tüccar sınıfın durum ve gelişmesinde bulacağız) zamanla esnaf tüm yeniçerileşmeye başladı. Fakat onun en büyük piyasası ve müşterisi olan devlet müflis. İşte o zaman yeniçeri zorbahğı denen şey başladı. Bu oluşumu esnaf ve lonca tarikatleri ile askerlik ocağı tarikatleri arasındaki münasebetlerin oluşumunu inceleyerek de göstermek mümkün olacaktır, eğer bu işin bir meraklısı ve anlayışlısı çıkarsa bir gün.

V. BÖLÜM

Soru 67 Osmanlı sisteminde ulemanın yeri ne idi?

Bunu en kısa şekilde şöyle cevaplandırabiliriz: Birbirinden kopuk olan toplum ile devlet arasında bir zamk hizmetini görmek. Osmanlı düzeninde ulema kendilerini çok önemli bir yerde görürlerdi. Bunda pek de yanılmış değillerdi. Çünkü bunlar kendilerini bir yandan İslâm peygamberinin şeriatinin temsilcileri, bir yandan da «ulülemrin» yani hükümdarın delegesi sayarlardı. Bir yandan padişaha şeriati öğretirler, öte yandan halka «Ulül-emr»e itaatin bir borç olduğunu telkin ederlerdi. Bunlar ne halktılar, ne de kul.

Soru 68 Ulema ne anlamda toplumdan kopuk bir tâife idi?

İçinden geçtikleri medrese eğitimi onları da toplumdan yabancılaştırıyordu. Ziya Gökalp bir yerde medrese ile kulların yetiştirildiği Enderun okulunu kıyaslarken «Birincisi Türk'ü alır, Türkten gayri bir şey yapar; öteki Türkten gayrisini alır Türk yapar» der. Doğru bir yargı ama kullandığı terimler yanlış. Ziya Gökalp Türkçü olduğu için böyle söylemişti, yoksa gerçekte şöyle deseydi daha doğru olacaktı: «Birincisi halktan aldığı adamları müslüman yapar, yani Türklüğünden, Arnavutluğundan,

Kürtlüğünden çıkarır, müslüman yapar; ikincisi ise bunlardan aldıklarını Osmanlı yapar.» Çünkü o zaman halkın hepsi Türk değildi. Ana dili Türkçe olan kişiler, reâyanın sadece bir parçası idi. Asıl gerçek olan varlıklar «reâya» ile «Osmanh» idi. Osmanlı, Osmanlı devletinin halktan ayırıp kullandığı kullardır. Ancak onların altındakiler yani reâya Türk, Kürt, Arnavut vesair idi. Halkın kendisi Osmanlıya yabancı, daha doğrusu, Osmanlı halka yabancı kişilerdi. Bununla beraber, Ziya Gökalp'ın verdiği yargıda doğru olan bir yan daha var: Medresenin dili Arapça olduğu halde Osmanlı devletinin dili resmen Arapça olmayıp temeli Türkçe olan yapma dil Osmanlıca olduğundan, medresenin bu tür gayretine rağmen, yine de içinden geçirdiği kimseleri Arap yapamıyor. Medreseden geçenlerın çoğu ve ulema sınıfının en üst tabakasına ulaşanların (devlete en yakın yere geldiklerinden) hemen hepsi Türktü. Böyle olduğu halde, ulema tabakası Türkçeyi öz bir dil olarak yine de besleyemedi. Gerçek Osmanlı onun içine birçok Farsça, Rumca, hattâ Slavca sözcükler sokarken o da bir alay Arapça sözcük soktu. Medreseler Arapça okuttuğu halde Türkçeyi okutmuyordu. Türkçenin onların «ilim» lerinde yeri yoktu. Onun için onların dili de Osmanlıca gibi yapma olan medrese dili olmuştu.

Ulema sımfı toplumla devlet arasında kul olmayan, reâya da olmayan bir tabaka olduğu halde bunların devlete karşı tam anlamiyle dini yani müslümanlığı ve Arapliği da temsil edemeyişi, din ve özellikle kaza işlerinde devletin organı olmalarından ileri gelmiştir. Onun için bu tabaka biricik bağımsız denecek bir tabaka da olamadı. Devlet şekli teokrasi olan İslâm devletlerinde ve Şiî devletlerinde ulema ve müçtehitler devletten bağımsız, hattâ devleti korkutan, ve zaman zaman devlete kafa tutan, hattâ halkın yanını tutan kimseler olduğu halde, Osmanlı sisteminde ulema halktan daha uzak, devlete daha yakın

olmak durumuna düştüler. Ancak Osmanlı devletinin düzeninin bozulduğu döneme gelince ve Osmanlı kulları bunun çaresini eski Osmanlı prensiplerine dönmede buldukları zaman ve bu da sökmediği zaman ulemanın aşağı tabakası, yani devletten daha uzak, halka daha yakın olan bölümleri Osmanlı sistemine değil, eski İslâm sistemine dönme fikrini ileri sürmeye başladılar. Ve bu fikirleriyle hem devlete, hem de resmî yüksek ulemaya karşı geldiler. (Aynı tabaka içinde çatışmanın diğer bir şekli). Bu yüzden, zaten faydasız Osmanlı ıslâhatçılığı yerine bir de bunlar başka bir manasızlık ideolojisi meydana getirerek yangına körükle gittiler. Ulema tabakasının ne yüksek kademeleri, ne de aşağı kademeleri hayırlı bir yol gösteremediler. Birinciler tam anlamıyle oportonist politikacılar, ikinciler de bizim bugün «gericilik» dediğimiz şeyin kurucuları oldular.

Gerçekleri görmemekten, cehaletten ileri gelen bu halleriyle bunlar toplumla devlet arasında bir bağ veya bir zamk olmak hizmetini görme işini de iflâsa uğrattılar. Politikacı ulema ile gerici ulema sayesinde toplumla veya halkla devlet arasında bulunan pamuk ipliği kadarlık bağ da koptu; halk, ulema ve devlet arasında her türlü bütünleşme imkânı yok oldu.

Soru 69 : Toplumdan kopuk olmayan din adamları var mı idi?

Osmanlı sisteminde ulemanın yanında bir kategori din adamı daha vardır ki, bunlar daha önceleri halka yakınlıkları yüzünden önemli bir rol oynadıkları halde, çökme devrinde onlar da bir işe yaramadılar. Bunlara tasavvuf erbabı deriz. Tasavvuf, medresenin temsil ettiği hukukçu ve kılı kırk yaran ortodoks ulemanın din görüşünden ayrılan bir

görüştür. Bunların tarikatlerinin o kadar çeşidi ve bölümü vardır ki burada saymaya imkân yok. Tarihte resmî ulema ile devlet despotizmine karşılık halkın veya insanlığın yanını tutabilecek bir din ve dünya görüşleri vardı bunların.

Fakat Osmanlılar tasavvuf erbabının bir kısmını da kendi yanlarına çekmeye muvaffak oldular. Hattâ kulların, ulemanın, padişahların bazıları bile bu tehlikeli olmayan, devlete karşıt olmayan, halkın yanını tutmayan tarikatlere girdiler; bu tarikatleri desteklediler, onlara âdeta resmî bir mevki de verdiler. Böylece, Osmanlı sisteminde tarikat ile medrese arasında sanıldığı kadar fazla çatışkın bir durum yoktu. Hiç değilse bozulma döneminden önce.

Bu tarikatler içinde yalnız yer altına giren, gizli Batınî tarikatleri kaldı resmiyete girmeyenler arasında. Bunların bir kısmı zanaatkâr esnafın tarikatleri idiler. Ve daima devlet gücüne karşı olumsuz bir tavır alıyorlardı. Başlangıçta bunlara karşı ulema ve devletle uzlaşan tarikatler sert bir tavır alıyorlardı. Hattâ bazı Batınî tarikatçılar takibata uğramışlar, idam edilmişlerdir.

Soru 70 : Ruhanî tabaka nasıl toplumdan büsbütün koptu?

Fakat bozulma dönemi gelince, özellikle zanaat sınıfının çökmesiyle birlikte bunlar da cıvıtmaya, anlamlarını kaybetmeye başladılar; bir kısmı da tüm tenbellik ve ahlâksızlık yuvası haline gelmeye başladı.

Bu çökme yüzünden bunlar devletin ve ulemanın takibatına uğramadılarsa da yukarıda sözünü ettiğimiz şeriatçı aşağı tabaka ulemanın saldırı hedeflerinden biri oldular. Bu çeşit ulema toplumun çöküşünden onları so-

rumlu bulmağa başladılar. Öyle bir dönem geldi ki bu softa ulema ile bu zıvanadan çıkmış tarikatçılar arasında kıyasıya bir döğüştür başladı. Ne devlet, ne de ulema bu esrar tarikatçılarını tutmadığından softalar hem bunları halkın ve devletin gözünden düşürdüler, hem de halk arasında kendi softalıklarını rahat rahat yaydılar. Halkı cehalete, softahğa ve taassuba sürmekte bu çeşit ulemanın birinci derecede rolü olmuştur. Bunlar hiç bir toplumsal ve sınıfsal çıkarı temsil etmediklerinden fikirlerinde işe yarayacak bir yan yoktu. Halkın, Osmanlı elinden gelecek ıslâhata inanmayışında da bu softalığın çok etkisi olmuştur.

Bozulma dönemi ilerledikçe halk, devlet, ulema ve tarikatler çil yavrusu gibi birbirinden dağınık bir hale geldiler. Arada en büyük zararı halkçı tasavvuf tarikatleri erbabı çekti. Mahmut II ıslâhatında bile bunlar yeniçerilerle birlikte adamakıllı ezildiler. Bunların yenilgi ve bozgunculuk duygusu o kadar kuvvetli oldu ki hem halk, hem okumuşlar arasına şiddetli bir derbederlik, dervişlik, ciddiyetsizlik, inançsızlık «eyvallah» cılık ruhu yaydılar.

Her yanda çözülme, her yanda kopma, her yanda kokma: Bozulma döneminin görünüşü bu.

VI. BÖLÜM

Soru 71 : Değirmenin suyu nereden geliyordu?

Yani Osmanlı devletinin malî kaynakları nelerdi? Bütün ortaçağ toplumları gibi, Osmanlı devleti de o zamanın ekonomisi ve teknolojisi gereğince köylü yığınlarının yani reâyanın en büyük parçasının emeğine ve verimine dayanırdı. Ama, devletin bütün malî gücü reâyadan alınan vergilerden gelirdi sanmayalım. Çünkü reâyadan alman vergiler doğrudan doğruya hazineye gitmiyordu. Böyle bir kaynak yokluğunda masraflarını hazinenin ödemesi gerekecek olan sipahi ordusuna gidiyordu. Yani köylü, devlete koca bir ordu besliyor. Bu, hazineyi büyük bir yükten ve dertten kurtarıyor.

Asıl gelir kaynakları savaşlar, savaşlarla kazanılan yerlerin halkından alınan cizyeler ve elde edilen esirler, hazineler, ve bir de daha küçük veya daha zayıf devletleri veya bölgeleri (Eflâk, Boğdan gibi) sulha razı olurlarsa, haraca bağlamaktan gelirdi. Osmanlı ordusu, kış geçip sefer hazırlıklarına başladı mı böyle devletlerin ve bölgelerin başındakilerin etekleri tutuşurdu. İstenen şartlara razı olmayanlar, savaş sonu servetinin ganimeti olarak yağma edilmeyi göze almalı idi.

Soru 72 : Kimlerden cizye veya haraç alınırdı?

Örneğin, tarihlerde okursunuz, Raguza cumhuriyeti adında, Adriyatik kıyılarında ufacık bir devlet vardı.

Bugünkü Dubrovnik. Bu zengin, tüccar devletçiği, Osmanlı devletinin bir hamlede kendisini yutacağını bildiğinden akıllı ve kurnaz olmaya mecburdu. Belirli bir miktarda bir cizye vermeyi memnunlukla kabul eder, bu arada bir kolayını bulup, örneğin, Osmanlı ülkelerinden Avrupa'ya tuz taşıma imtiyazını veya tekelini de koparır; bu ticaretten sağladığı büyük kârların bir parçasını Osmanlı devletine cizye olarak öder; rakibi olan Venedik cumhuriyeti gibi masraflı savaşlara girmekten kaçınırdı.

Haraç vermeyi daha büyük devletler bile kabul ederdi. Örneğin Avusturya (o zamanki deyimle Nemçe), henüz daha güçlü bir devlet olmadığı zamanlarda sulha razı olup haraç öderdi. 1606 Zitvatorok muahedesine kadar Avusturya yılda 30 bin duka vergi verirdi. Bu muahede ile yalnız bir defaya mahsus olmak üzere 200 bin écu (yani kara kuruş ki değerce duka altınının üçte ikisine denkti) vermeyi kabul etmişti.

Bazı bölgeler de, Osmanlı devletinin himayesini sağlamak için bir vergi öderlerdi. Hattâ, Venedik gibi Osmanlı devletinden ticaret sermayesi açısından çok daha zengin bir devlet bile, Malta adasını kaptırmamak için haraç vermeyi teklif etmişti. (Malta adasını elde etmekle bundan daha büyük kâr ve gelir sağlanacağım sanan Osmanlı devlet adamları bunu kabul etmeyerek savaşa girdiler. İnatlarından yıllarca uğraştılar, Malta'yı da alamadılar. Bir alay ziyana sebep oldular). Fakat Venedik de Kıbrıs ve Kefalonya için vergi verirdi. Macaristan, yukarı Macaristan'daki yerleri için vergiye bağlı idi.

Mısır, yılda 1 milyon 200 bin duka gelir getirirdi. Yalnız Kahire'nin vergisi 200 bin duka idi. Suriye'nin vergisi 200 bin duka. Gücerat Hint hükümdarlarının Mekke'ye bağışladıkları hazine de mutat gelirler hanesine geçirilirdi.

Üçüncü önemli bir kaynak şehirlerde (müslüman ve hıristiyan) halktan, esnaftan, tüccardan alınan vergi ve resimlerdi. «Osmanlılar» yani reâyadan ve toplum sınıflarından olmayan kul veya asker tâifesiyle ulema tâifesi vergi vermezdi. Onlar vergi verenlerin sağladıkları devlet hazinesinden geçinirlerdi.

Soru 73 : Ticaret, transit ve endüstri kaynakları nelerdi?

Nihayet dördüncü önemli bir kaynak dış ticaretten ve transit ticaretinden alınan vergi ve gümrük resimleri idi. Bunların hepsi, XVII. yüzyılda göreceğimiz büyük para devrimi, malî bunalım ve hazine darlığının zamanı gelince niteliklerinin önemleri meydana çıkacak olan kaynaklardır.

Devlet bazı tabiat kaynaklarını işletiyordu. Ama, yalnız savaş endüstrisine yarayacak nitelikte olanları, özellikle madenleri. Örneğin, kükürt, bakır, demir. Bunların dışında endüstriyel devlet teşebbüsleri yoktu. Olanlar, sadece savaş ekonomisine bağlı endüstri ve tarım kollarında.

Soru 74 Devlet gelirleri ve giderleri ne kadardı?

Bu kaynaklardan devlet hazinesine gelen gelirlerin ayrıntılarını anlatmak uzun sürer ve bize de pek lâzım değil. Bize lâzım olan bu devletin finansal gelir sisteminin, ekonomik açıdan bir iki özelliğini fark etmek. Görüyoruz ki iki çeşit gelirler var: Muntazam gelirler, muntazam olmayan gelirler.

Bozuluş döneminden önceki dönemde muntazam vergiler halkın kaldıramayacağı kadar ağır değil. Belki de

Avrupa ülkelerindeki durumdan daha insaflı. Emlâk vergisi ev başına yılda 50 - 60 akçe, aşağı yukarı bir duka kadar. Avarız denen fevkalâde vergi de o kadar. Koyun başına bir akçe vergi var. (O zaman bir akçe 0.25 dirhem gümüş değerinde). Tahsil memuru olanlara da «gulâmiye» denen 3 - 5 akçelik vergi veriliyor. Büyük masraflı seferler için bazen fevkalâde vergiler konuyor. Örneğin Kanunî Süleyman Macaristan seferi arifesinde istisnasız herkese (yani vergi mükellefi olan herkese) 15 akçe fevkalâde vergi koymuş. Süleyman'ın zamanında hükümdarın, kendi emlâkinden gelen geliri 4,241 yük akçe imiş (100 yük, 10 milyon akçe karşılığıdır.)

Fatih zamanında padişahın gelirlerinin 4 milyon akçe olduğu söyleniyor. D'Ohsson'a göre bu toplam 10 milyon kuruş veya 24 milyon duka imiş. (Bir duka Süleyman zamanında 60 akçe değerinde idi, fakat bu yazarın zamanında yani XVIII. yüzyılda akçenin değeri çok düşüktü.) Hammer, Süleyman zamanında bu gelirlerin toplamının 26 milyon kuruş yani 3120 milyon akçe veya 2 milyon 400 bin duka olduğunu tahmin ediyor. Demek ki padişah imparatorluğun en zengin adamı. Bugünkü deyimle bir multi-millionnaire. O kadar zengin ki, sıkışılınca halka daha fazla vergi konmasına lüzum kalmadan Süleyman, muhteşem ceplerinden fazla savaş masraflarını ödemiş.

Süleyman zamanında devlet gelirlerinin 12 milyon duka olduğu tahmin ediliyor. Venedik cumhuriyetinin Osmanlı başkentinde balyoz denen temsilcileri vardı. Bu çok açıkgöz, tüccar kafalı adamlar Osmanlıların işlerinin para ile ilgili yanlariyle çok ilgilenirlerdi. Bunlardan Barbaro adlı olanının verdiği bir rapora göre devletin 8 milyon altın geliri varmış. Bunun 6 milyonu harcanır, 2 milyonu ihtiyat olarak saklanırmış. Bunun 2 milyonu haraç ve cizyelerden, 1,5 milyonu vergilerden, yarım milyonu madenlerden, gerisi çeşitli daha ufak kaynaklardan gelirmiş.

Soru 75 Osmanlı maliyesinde, neden bütçe yapılamazdı?

Bunlar sürekli ve muntazam gelir kaynakları. Fakat Osmanlı savaş müteşebbisliği ekonomisinin dayandığı bir gelir kaynağı daha var: Seferler. Seferler lâf olsun diye açılmaz, kâr etmek için açılır aslında. Seferlerden elde edilen eşya, ganimet, hazine ve esirlerin gelir kaynağı olduğunu söyledik. İdam olunan veya sürülen yüksek rütbeli kulların servetlerinin müsaderesi de muntazam olmayan gelirler arasında. Örneğin, defterdar İskender Çelebi, Sadrazam İbrahim Paşanın servetleri hazineye hayli gelir sağlamıştı. Pirî Reisin Arabistan ve Mısır altını ile yüklü gemileri de hazine için müsadere edilen servetlerdendi, Rum patriklerinin aslında 500 duka olan vergileri de arttırılmış, Süleyman zamanında üç bin duka olmuştu.

Devlet finansmanının belirli olmayan gelirlerle belirli olmayan harcamalar arasında düzenlenmesi yani bütçelendirilmesi güç, hattâ imkânsız bir şeydi. Fakat imparatorluğun gelir-giderinin kâr hanesinde olduğu dönemde bir düzenleme yapılabiliyordu. Bazen savaşlar uzayıp fazla masraflara yol açtığında bütçe açığı olduğu zaman çaresi bulunurdu. Örneğin, Osmanlı tarihinde bildiğimiz ilk gelir-gider cetvelinde bunu görürüz. Kanunî zamanında 1565-1566'da tablo şöyle:

Gelirler	183,088,000 akçe
Giderler	189,657,000 akçe
Açık	6,569,000 akçe

Yani fazla gelir sağlamak için o kadar harcama yapılmış ki böyle bir açık verilmiş. Fakat o zaman padişah hazinesi çok zengin ve henüz daha tüm özel servet haline getirilmemiş. Onun için Zigetuvar seferi için kendi

hazinesindeki altın ve gümüşü darphaneye yollayarak akçe kestirmiş, aradaki farkı kapatmış. (İleride göreceğimiz gibi, XVII. yüzyıldan itibaren padişah hazinesi iç hazine oluyor. Padişahlar bu hazineyi kendi servetleri sayarak dış hazineye yani devlet hazinesine darlık zamanında yardıma yanaşmıyorlar. Osmanlı padişahlarının servetlerinin hangi tarihten sonra özel mülkiyet sayılmağa başladığı incelenmeye değer ilginç bir konudur. Çünkü devlet katındaki kişiler arasında, en başta ve en önde padişahın kendisi olmak üzere özel ve kişisel servet ve mülkiyetin doğuşunu, bu kattaki kategorilerin servet yığma yarışına atıldıklarını, ocakların birer «çıkar ocağı» haline gelerek iç boğuşmanın başladığını gösterir.)

VII. BÖLÜM

Soru 76 Osmanlı devleti keyfî veya «ceberut» idare devleti mi idi?

Biraz evet, biraz hayır. Sözümüzü böyle lâstikli bir söz olmaktan çıkarıp da açıklayalım neden böyle dediğimizi. Osmanlı sisteminde en üstün otoritenin yani en üstün meselelerde söz sahibinin despot, yani bütün «kulların ağası» olan padişah olduğuna şüphe yok. Ancak, bu büyük ağanın rastgele keyfine göre olmuyordu her şey. Bizim bugünkü kurallarımıza uymasa bile (ki uymadığına da hiç şüphe yok), o düzenin de karar verme işinde en üstün yerde oturanın nerelerde, nasıl karar vereceğini belirleyen bazı kuralları olması gerekir.

Bugün bizim ve Avrupalıların despotizmi ve Osmanlı padişahlığını keyfî veya ceberut bir idare sanmamızın haklı olan yanı, bu sistemlerde (İbn Haldun'un da bize bol bol gösterdiği gibi), eninde sonunda keyfî idarenin kaçınılamaz olmasıdır. Çünkü bu sistemin kuralında «en büyük ağa» nın kendi hükmünü sürdürmesi için (eğer bunu kafasına koymuşsa) daima açık bir kapı vardır. Bu açık kapıdan geçilen keyfilik bu gibi devletlerin düzeninin bozulmasiyle başlar. Bu bozulma başladı mı, felâket! İster istemez despotluk, keyfî idare şekline sürüklenir, sürüklendikçe de sistem bozulur, bu bozuldukça da keyfilik artar ve yayılır ve bir çıkmaz içine girilir.

Soru 77 Padişah iradesi ve Tanrı şeriati ne demektir?

Asıl Osmanlı düzeninde nerede keyfilik vardı, nerede yoktu? Önce, bu «keyfilik» sözcüğünü bir yana bırakalım. Çünkü bu sistemde «keyfî» dediğimiz yanın teknik hukukî bir terimi vardır ki o da «irade» dir. Halk iradesine oturtulmamış böyle rejimlerde bir, hukukun düzenlediği yan vardır; bir de, hükümdarın iradesine bırakılmış yan. Hukukun düzenlediği yana, devletin veya onu elinde tutanların karışması keyfilik, hattâ ceberutluk olur, hangi rejimde olursa olsun. Sözünü ettiğimiz rejimde hükümdarın iradesine bırakılmış yan ne kadar geniş olursa orada keyfilik ihtimalleri o kadar fazlalaşır.

Osmanlı sisteminde birinciyi şeriat hukuku kapsardı. Müslümanlıktan ötürü. Bu şeriat hukukunun iki özelliği var: Biri, bu hukukun bir özel hukuk, kişiler hukuku veya sivil hukuk olması. Şeriat hukukunda tüzel hukuk, devlet hukuku, anayasa hukuku gelişmemiştir. İçinde kişinin Tanrı ile olan ilişkilerine ait hayli kurallar olmakla beraber (ki bunda da süje birim olarak yine kişidir) çoğu kısımları kişilerle kişilerin ilişkileri üzerinedir. Şeriat hukukunda ne tüzel kişi var, ne de siyasal kişi veya manevî kişilikler. İkincisi, bu şeriat hukukunun, onun hukuk verilerinin kaynakları (usulü fıkıh) görüşüne göre birtakım prensiplerden başlayarak kişinin hayatını, başka hiç bir hukuk sisteminde görülmedik ölçüde, düzenleme, kurallama eğiliminde olmasıdır. Kişinin özel hayatında karşılaşacağı birçok durumlarda (bir kuyuya fare düştüğü zaman o kuyunun suyunun temiz sayılması için kaç kova su boşaltmış gerektiği meselesine varıncaya kadar) bu hukuk, kılı kırk yaran bir hukuk. Onun için birçok işlerde bu hukukun adamları (kadıları, müftileri, âlimleri) kılı

kırk yaran hukukçulardı. Yine bu yüzden bu hukuk katılaşan bir hukuk olma eğilimini taşır. Hayatın çeşitliliklerine, hele şartların değişmelerine karşı direnebilmek için.

İslâm hukuk okulları içinde özellikle Hanefî okulu bu durumu düpedüz kabul ederek âmme hayatına ait ihtilâflı meseleleri **maslâhat** işi saymış, bunları düzenleyip «ûlül-emr» dediği despotun «irade» sine bırakmıştır. Hanefî okulu fıkhın kaskatılığına bir elâstikilik vermenin bu şekilde yolunu bulmuştur. Onun bu özelliğinden ötürüdür ki nerede büyük bir İslâm despotik imparatorluğu kurulmuşsa orada Hanefî okulu benimsenmiştir. Osmanlılarda da öyle. İmamlıkların, şeyhliklerin, küçük sultanlıkların bulunduğu yerlerde ise Hanefî okulu kabul edilmemiş; orada hükümdar denebilecek kimse bir çeşit teokrasi kurmuş, yani her şey şeriate bırakılmıştır. Bunlarda keyfilik yok, ama elâstikilik te yok.

Hanefî hukukunu benimseyen Osmanlı devletinde bu yüzden iki hukuk sistemi yan yana yaşıyordu: Biri **Şeriat,** diğeri **Kanun.** Biri Tanrının iradesinin, öteki hükümdarın iradesinin ifadesi. Bugün biz her çeşit hukuk kuralına «kanun» diyoruz, ama bu sonradan yani XIX. yüzyılda çıkma bir deyim. Eski Osmanlı sisteminde «kanun» dendiği zaman şeriatten ayrı olan ve hükümdar «irade» leri ile konmuş olan «mevzuat» anlaşılır. Bu mevzuat kanun yapıcı ve halkı temsil eden bir yasama kurulu tarafından konmuş değil, hattâ bugünkü deyimimizle kanun kitabı halinde madde madde sistemleştirilerek yazılmış değil. Sonra, devamlı ve değişmez de değil. Her padişahın padişahlığı ile kaim. Ancak bir padişah bir kanuna aykırı veya ondan farklı bir kanun koymuyorsa o kanun devam ediyor demektir. «Şeriat» Tanrının iradesinin, «kanun» da onun gölgesi olan hükümdarın iradesinin mahsulü. Onun için despot «Tanrımn yeryüzündeki gölgesi» olarak İslâmlaştırılmıştır.

Osmanlı devletinin kuruluşundan söz ederken gördüğümüz gibi, Selçuk padişahının dirlik ve uç beyi iken zapt ettiği toprakları kendi gücü ile elde edip tutmasına dayanarak Osman'ın kendisi de Selçuk Sultanı gibi hanlığını iddia etmiş, yani siyasal bağımsızlığını ilân etmişti. Bunları, daha sonraki tarihçiler masalımsı bir şekilde anlatırlar. Yine bunun gibi sonradan uydurma masalımsı bir vesika, bu beyin torunlarından I. Murat'ın Rumeli fatihi Gazi Evrenos beye yazdığı farzolunan sözleri bildirir. Fakat bu defa düşünüş yukarıdakinin tersi. Padişah bunda diyor ki: «Seni o vilâyete (yani Rumeli'ye) emîr tayin ettim. Buyurdum ki tüm mütasarrıf olasın. Ama sakın Rumeli vilâyetini kendi kılıcımla fethettim diye gurur gelmesin sana. Bunu kesin olarak bil ki yer ulu Tanrınındır; ondan sonra Resulünündür; ondan da ulu Tanrı emri ile, Resulünden sonra halifesinindir.» Bu sözlerle Osmanlı padişahının Tanrının yerdeki vekili olduğu, Evrenos gibi gazilerin nereyi zaptederlerse etsinler, toprak üzerinde otorite iddia edemeyecekleri ifade edilmiş oluyor. En yüksek padişah kanunu bu! Osmanlı padişahlarının bütün diğer «kanun» ları bu temel anayasasal hükme dayanır.

Soru 78 Despotizm ne demektir?

Buraya kadar Osmanlı düzeni için zaman zaman despotluk sözcüğünü kullandım, kusura bakmayın. Bu belki sizi rahatsız etmiştir; çünkü nasıl feodalizm, bizde kullanılan «derebeylik» sözcüğünün yanhş olarak karşılığı diye kullanıldığından kötü bir şey sayılıyorsa (iyi bir şeydir demiyorum ha) despotizm de onun gibi hoş kaçmayan bir lâf. E, ne de olsa, ne olduğunu pek bilmediğimiz halde, içimizde hâlâ Osmanlılığa karşı bir bağlılık var. Onun hakkında böyle kötü bir sıfat kullanılması hoşumuza gitmiyor.

Bu duygunuzda haklısınız. Ama bence bu, terimin kötü bir sıfat oluşundan değil; yanlış yere kullanılmış bir terim olmasındandır. Bugün moda olan bir sözcük var «ceberrut» terimi (aslında ceberut olması lâzım, ama nedense söyleyenin ağzında r ler çiftleşmiş.) Despotizm bu değil. Kullananlar bilmeden onun karşılığı olarak kullanıyorlar.

Aslında «despotizm» terimi eski Grekçeden gelme. Köle sahibi aile reisi demek asıl anlamı. Bu anlamda kötü bir sıfat değil. Grek filozofu Aristo, Doğu devletlerini anlatırken bunların hükümdarlarına «despot» demiş, onları köle sahibi Grek aile reislerine benzeterek. Avrupa'da orta çağlarda Aristo'nun bu benzetişi yerine sinyor terimini kullandılar Doğu hükümdarları için. Bu da, onları serf sahibi senyöre benzettiklerinden. Bu sözcük Grekçeden değil, Lâtinceden geliyor: Senior yani yaşlı, büyük anlamına geliyor, oradan Fransızcaya geçiyor. Bey, ağa, demek. Köle sahibi efendi yerine köylü veya serf sahibi bey! Orta çağların sonuna kadar bu sürmüş. Nitekim, Osmanlı hükümdarlarına da, XVII. yüzyıla kadar bile Batı dillerinde Grand Senyor, yani «Büyük Bey» diyorlardı, onları batılıların alışık olduğu köylü, serf sahibi senyörlere benzeterek.

Modern çağ düşününde tekrar Aristo'nun ilk kullandığı terim diriltildi. Bu terimi yeniden meşhur eden adam Fransız düşünürü Montesquieu. O da, Aristo gibi, Doğu veya Asya hükümdarlık sistemlerini «despotizm» olarak tanımlıyordu. Fakat Voltaire gibi, ondan daha espirili ve daha radikal olan düşünürler: «Despotluk yalnız Doğulularda mı var? Bizim krallarımız da despot» diyerek (ki bunda haklı idiler, çünkü biraz zaman farkı ile İngiltere'de, Fransa'da ve İspanya'da XVI ve XVII. yüzyıllarda krallar Doğu despotları kadar geniş bir bürokrasiye dayanan despotlar haline gelmişlerdi) hem terimin anlamı-

nı genişlettiler, hem de ona kötü bir anlam kattılar. Despot, müstebit, tiran anlamına gelmeye başladı. Aslında o anlama gelmezdi.

Ama bir kere âdet oldu o gün bugün; terim yerleşti. Karl Marx gibi bir düşünür bile bunu kullanıyor. «Gibi» dedim, çünkü eski Grek terimlerini ve özellikle Roma hukukunu çok iyi bilen bir kişi o. Öyle olduğu halde, Avrupa liberal düşüncesinin etkisi altında o bile Doğu ve dolayısiyle Osmanlı hükümdarlarının sistemine despotizm diyor. Fakat, Greklerin yanlış anlayışına veya benzetişine rağmen, despot köle sahibi değil, kul sahibi. Kulluk denen şey ise ne Greklerde, ne de ortaçağ veya modern Avrupa'da bilinen bir şey değil.

Gerçi, ona benzer bir durum Romalılarda vardı, ancak siyasal anlamda değil, domestik ve sivil anlamda. Romalılarda bazı kişiler, köle değil de hür kişiler oldukları halde, bazı patriçiyen aile reislerine sığınarak (veya Osmanlı deyimi ile «intisap» ederek yani «neseplenerek» onların adını alırlardı. Bunlara «cliens» veya «clientis» denirdi. Bu sözcük, «ad alma», «adlandırılma» anlamına gelen «clure» sözcüğünden gelme bir sözcük. (*) Bunlar, bu patriçiyenlere bağımlı kişiler olurlar, onların adını taşırlar, onların müntesibi olurlardı. Fakat tüm bağımsız vatandaşlara kıyasla vatandaşhk hakları sınırlı kişiler olurlardı.

Osmanlıcadaki «kul» sözcüğünün en doğru karşılığı işte bu Romalılardan gelme olan «client» sözcüğüdür ki

(*) Bu sözcük ile «kul» sözcüğü arasındaki ses benzerliği kulağa çarpacak kadar ama, son zamanlarda sağ Türkçe sandığımız birçok sözcüklerin altından Grekçe veya Lâtince kaynaklar çıktığını görmekte olmamıza rağmen, böyle ses benzerliklerine dayanarak ahkâm çıkarmak bilimsel bir yol değil. Ayrıca, «kul» sözcüğünün Osmanlı öncesi eski Türkçede bulunduğunu Prof. F. İz bana temin etti.

bazı Avrupalı yazarlar onu bugün bu sözcükle çeviriyorlar. Onun için «kul» u ésclave veya slave olarak yani «köle» olarak çevirmek yanlıştır. «Kul» «büyük efendiye bağımlı kişi» demektir. (Rusça'da da buna benzer anlamda bir terim varmış: «kropostniçevo». Anlamı «bağımlı olmak», «daha üstün birine bağlı olmak» imiş.)

Efendilik genel bir güç, âmme üzerine bir otorite ifade eder; yani siyasal anlamı var; özel mülkiyet anlamı ve kişi üzerine mülkiyet anlamı yok. Köleye malik olmak, serfe sahip olmak değil, otoriteye sahipliktir.

Soru 79 : Ne anlamda Osmanlı sistemi despotizmdir?

Aslına göre doğru veya yanlış, terim bir defa yerleşti. Onun için biz de onu kullanacağız, doğru anlamım bilmek şartiyle. Çünkü, Batılılar için veya Grekler için bunun doğru anlamını bilmek o kadar önemli olmadığı halde, şu bizim Osmanlı rejimini anlayabilmemiz için terimi doğru anlamında bilmek çok önemli. Bir daha söyleyelim: Despotluk sistemi kulluk kuralına dayanan sistem demektir. Yani ne köle sahipliğine, ne de serf sahipliğine dayanan bir sistem. Gerçekte eski Grek siyasal sistemlerinden bir çeşidi köleliğe dayandığından despotizm, ortaçağ Batı Avrupa sisteminin serfliğe dayanan şekilleri senyörlük, Doğu sistemi de kullara efendilik sistemidir. Köle ve serf, üretimde emeği sömürülen kişilerdir. Kul ise, emeği üretimde sömürülen, hattâ üretim işinde kullanılan kişi değil. Üretim işinde emek harcayanların emeğini sömürenin bu gücü, sömürme gücünü, elinde tutmasının aracıdır. Bunların kendileri sömürülen kişiler değil; sömürenin uşakları veya evlâtlıkları. Şu halde, kullar vasıtasiyle emeği sömürülen sınıflar, toprak üretimi ile zanaat üretiminde ça-

lışan köylü ve zanaat sınıflarıdır. Kullar, bu sınıflardan ayrılarak, koparılarak onların önüne konan siyasal güç erleridir.

İleride, kulların topluma doğru özel mülkiyet kökü salarak sınıflaşma, toplumsal sınıfların da kullaşma sürecine doğru uzandıklarını göreceğiz. Osmanlı yazarlarının, nizam yani düzen dedikleri şeye musallat olabilecek en büyük felâket olarak gösterdikleri ve adına «ihtilâl» hali dedikleri bu, yani devlet katındakilerin sınıflaşmaya, sınıfların da devlet katındaki kullara sızmaya başlayışıdır. Bu çelişkili gelişmenin Osmanlı düzeninin sonu demek olduğunu ileride göreceğiz.

Osmanlı padişahlarının iradesinin kapsadığı şeyler, şeriatın kapsadığı şeyler değil. Şeriat dışında bırakılan toprak rakabesi, devlet işleri ve bir de «siyaset» denen (tâzir) ceza işleridir. Padişah iradesiyle konan «kanun» da tüm keyfi değil. Çünkü onun sınırlarını bir yandan şeriat, bir yandan da devletin maslâhat gerekleri belirler. Padişah iradesi bu iki ucun ötesine gitti mi o zaman «keyfî» olur.

Osmanlı sisteminin karar kıldığı ve yürüdüğü dönemlerde bile, padişahların bu sınırları aşmaya kalktığı olurdu. Burada da, bir müessesenin kendi içinde zıtlaşma eğilimlerini görürüz. Fakat böyle hallerde, yani şeriatin sınırlarını aşma hallerinde ulema, diğer hallerde yani devlet maslâhatı gereklerinin aşıldığı hallerde kulların büyükleri bir fren görevini yapardı. Fakat, eski Osmanlı düzenini idealleştirenlerin sandığı gibi (hattâ, onu bir nevi demokrasilerdeki kuvvetler ayrılması ve kuvvetlerin birbirini denetlemesine benzetenlerde olduğu gibi) bu işin iyi yağlanmış bir makinenin işleyişi gibi olduğunu sanmayalım. Bütün İslâm dinasti devletlerinde gördüğümüz gibi, Osmanlılarda bir alay «padişahlara nasihat verme», «devleti idare etme zanaatı» nı öğretme çeşidinden olan yazı-

ların yazılması bunu gösterir. Eski Osmanlı dönemine ait tarihler de bize padişah, kullar ve ulema arasındaki sürtüşme ve tartışmalar üzerine bol örnekler verir. Padişahları en iyi yola getirecek ihtar ve kendilerinin de çok kere isteyerek uydukları prensip «büyük cedlerinin eski kanunu» sözüyle hülâsa edilir.

Soru 80 Osmanlı Despotizmi nasıl keyfilik idaresi oldu?

Fakat XVIII. yüzyılda devlet nizamı bozulunca, yani yönetici sınıf ile toplum sınıfları arasındaki ve her iki kat içindeki kategorilelr arasındaki ekonomik ve siyasal ilişkiler düzeni, «kanun-u kadîm»in çizgisinden ayrılmaya başlayınca, yani Osmanlı yazarlarının deyimi ile «ihtilâl» durumu meydana gelince padişah, kullar ve ulema arasında sürekli bir çatışma başladı.

Bu dönemde padişah iradesinin keyfiliğinin en başı boş biçimde kullanılışının kendi kullarının hükmü altından kurtulma çabasında olduğunu görürüz. Kullar, padişah iradesine kayıtsız şartsız bağlı olmayı kabul edişlerinin cezasını kelleleri ile ödemeye başladılar. Tarihlerde padişahların imkân bulunca kadısız, şeriatsız, muhakemesiz bunları idam ettirdiğini okuduğumuz zaman tüylerimiz diken diken olur, midemiz bulanır. Ama o sistem açısından bu, padişahlara verilmiş bir haktı. Padişahların kul değil, sürü olan halka da bu biçimde muameleye kalkışanları olmuştur. Bunda en göze batan IV. Murat olmuştur. Buna keyfîlik ve zulüm denir. Özellikle cezalandırma işlerinde İslâm şeriati hukukça hayli dar ve fakir olduğu için çok insan padişah veya kullarının zulmünün kurbanı olmuştur. İnsan haklarının değilse bile, sürü olma haklarının bile çiğnendiği haller sayısız olmuştur. Fakat Osmanlı

hukuku açısından padişahın kulları hakkındaki sonsuz iradesini kullanmasına bu hukukta keyfilik ve zulüm demek güçtür. Her kul, kulluğa kellesini koltuğa alarak girmiştir bile bile. Bunu o kadar iyi biliyorlardı ki hiç bir kulun, vezir bile olsa, buna baş kaldırdığı, adalet ve hukuk açısından isyan ettiği veya kendi isyamna katılanlar bulduğu görülmemiştir. Çoğu canını kurtarmak için ilk çare olarak saklanmaya veya kaçmaya çalışırdı. Bazılarının, sanki bir hâkimin idam hükmünü giymiş gibi, abdest alıp namazım kıldıktan sonra orada bekleyen cellâda kuzu gibi boynunu teslim ettiği de olmuştur. Padişah ile kullar arasındaki savaşta zaten kimin haklı, kimin haksız olduğunu hukukça tesbit edecek hiç bir mekanizma yoktu. Padişah ile kulları arasında dayanışma, bir tarafın sadakati, öbür tarafın kula baba gibi oluşu diyebileceğimiz biçimdeki ilişkiler (ileride göreceğimiz para ilişkilerinin Osmanlı düzeninin her yanını vidalarından çıkardığı dönemde) yok olunca güvensizlik, sadakatsizlik, hırsızlık, hilekârlık, ihanet ve zalimlik her iki tarafta da üstün şekiller olmağa başlamıştır.

Bu durum içinde padişah, kullar ve ulema üçlüsünden ikisi bir araya geldi mi, üçüncü parti kaybetmeye mahkûmdu. Bazen padişah ulemayı yanına alır, bazen kullarla ulema birlik olabilir, bazen padişah kullarla birlikte ulemaya karşı gelebilir. Çeşitli kombinezonlar mümkün. Ama hiç biri rastgele olmuş değil. Bunu hem ekonomik hem politik çatışma durumları belirler. Fakat, ileride göreceğimiz gibi, öyle bir zaman geldi ki bu güçlerin hiç biri diğerlerinden biriyle sürekli olarak birleşip eski düzeni diriltmek veya yeni bir düzene doğru bir gelişme yapmak olanağım yitirdi.

İşte o zaman, kısa sürelerle ya padişahın, ya kulların, ya da ulemamn keyfiliği başlar. İsterseniz buna diktatörlük yarışı diyelim. Sonuç şu veya bu şekilde ceberut-

luktur. Örneğin, IV. Murat kullara dayanarak ulemayı, ulemaya dayanarak kulları, bunlara dayanarak halkı ezmeye kalktı, büyük bir terör rejimi kurdu. II. Osman, III. Selim yanına ne ulemayı, ne de kulları alamadığından, halkın da desteğini kazanamadığından canlarını kaybettiler. II. Mahmut ancak ulemayı yanına çekincedir ki kullara son darbeyi indirebildi.

Osmanlı tarihinin bozulma döneminde birçok kere kulların diktatörlüğü kurulmuştur. Ulema diktatörlüğünün hüküm sürdüğü zamanlar da olmuşsa da bunlar çok kısa olmuştur. Ulema, İslâm hukukuna göre özel mülkiyet sahibi olmak özgürlüğü olan kişiler oldukları halde, güç sahibi veya üstün güç sahibinin yardımcı ortağı kul olmadıklarından bunda başarılı olamamışlardır. Genel olarak, güç kimde ise onun yanını tutmuşlardır. Osmanlı tarihinde ne padişahın, ne ulemanın, ne de kulların keyfiliği veya diktatörlüğü kendi başlarına yürütmeye imkân kalmadığı zaman ve en sonunda bir de Derebey diktatörlüğü deneyi de görüldükten sonra ve hattâ bunlar arasında (Sened-i İttifak deneyinin gösterdiği gibi) bir uzlaşma olamayacağı meydana çıktıktan sonradır ki Osmanlı düzeninden başka bir hukuk devletine doğru ilk adımların atılabileceği bir alan açılmıştır. Tanzimat bunun mahsulü. Bu alanda yürüyebilecek kişilerin ekonomik ve sınıfsal niteliği bu Tanzimatın ne dereceye kadar devrimci bir rejim olabileceğini belirleyecektir.

Şu halde, Osmanlı sisteminin çeşitli yanlarında içte yatan çelişkilerin patlak verdirdiği çatışmaların iki plânda sürdüğünü görürüz. Bir yandan toplum sınıfları ile devlet yani yönetici, politik süper-sınıf tabaka arasında, bir yandan da devlet organlarının kendi içinde, sistemin iç çelişkilerinden doğan iki kollu bir sınıf savaşı görürüz. Bu iç çelişkilerin açık çatışmalar haline gelmesini kaçınılamaz hale getiren etkenlerin neler olduğunu arayıp bul-

mak zorundayız. Eski Osmanlı düzeninin kendi içindeki çelişkilere bakmayıp da o düzenin iyi yağlanmış bir makine gibi işlemeye devam ettiği sanısına dayanarak, Osmanlı ülkelerinin dışında civar dünyada hükmünü sürmeye, hemen her tarafta önemli devrimsel değişmelere yol açan etkenlerin bu sisteme çarparak onu mahvetmesini olaylara ve akla uyacak şekilde yorumlayamayız ve bunun adına emperyalizmin yıkıcı rolü adını takarak işin kolayına bakamayız.

Sözü edilen iç çelişkilerin hazırladığı zemin üzerinde patlak veren ve korkunç ölçüler alan bu iki kollu savaşın sonucu, sistemin kendi kendini yemesi, Osmanlı imparatorluğunun dünya siyasetinde batmasından en aşağı 200 yıl öncesinden başlayarak, içinde sömürünün, fakirleşmenin, soygunculuğun, idaresizliğin, kanunsuzluğun süreli bir hale geldiği kanserli bir hasta haline («Hasta Adam» haline) gelmesi olmuştur. «Bozuk - düzen» dönemi dediğim bu.

VIII. BÖLÜM

Soru 81 Eski Osmanlı düzeni ne zaman değişmeye başladı?

Buraya kadar çizdiğimiz eski düzen tablosuna bakarak, devlet ve toplum yapısının XIV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar hep böyle kaldığım sanmayalım. Bu tabloya en yaklaşan dönem XVI. yüzyılın düzenidir. İki noktayı unutmamak lâzım: Birincisi «düzen», durma», «değişmeme» prensiplerinin vidalarını istediğiniz kadar sıkıştırın, toplum ve devlet yapıları yine de laçka olurlar, tarih aşımına uğrarlar. Onun için bir düzen zaten hiç bir yerde tam anlamıyle ve uzun süreli olarak gerçekleşmiş olmaz.

İkincisi, toplum ve devlet düzenleri birtakım ölçülere göre ne kadar kalıplaştırılmış, ne kadar dondurulmuş olurlarsa olsunlar, yine de içlerinde canlılık olan varlıklardır. İçin için, kımıl kımıl kımıldarlar. Bu kımıldamaların en önemlisi kendi içlerinde daima bulunan çelişikliklerden doğanlardır. Bu son noktanın anlamını ve önemini iyice kavramamız şart. Aksi takdirde, ekonomik tarihimizin diyalektik süresini anlayamayız. Çocuksu, uydurma nedenler ararız, dururuz.

İdeal veya geleneksel veya tanrısal düzen, ancak inanmışların ve okumuşların kafasında yaşar. Onun için eski Osmanlı düzenini, «kerim» di, «adalet berkemaldi», şöyle mükemmeldi, böyle nefisti gibi sözlerle tanıtmaktan kaçındım. O sistemin kendi kurallarını doğru bilmek ge-

rekli; fakat hiç bir kural mutlak değildir; her kuralın içinde bir zıtlık vardır. Tarihin evrimsel dinamizmi bunun dış şartlarla olan ilişkilerini bulmakla kavranabilir. Klâsik Osmanlı sistemi feodal eğilimlere aykırı ve karşıt olduğu ölçüde, içinde feodalleşmeye elverişli şartlar daima var olduğundan onlarla çatışma halindedir. Bunun tersi de doğru. Yani feodalleşme eğilimleri güçlendiği ölçüde despotik merkeziyetçi rejim, vidalarım var kuvvetiyle sıkıştırmaya çalışır. Ama unutmayalım, her ekonomik ve siyasal sistem kendi dışındaki şartlar ile de hesaplaşma zorundadır.

Soru 82 Osmanlı düzeninin başlıca iç çelişiklikleri nelerdi?

Feodalleşme veya merkezleşme, ancak siyasal gücün paylaşılması veya tekelleştirilmesi olayları ile ilgili oluşumlardır. O zamanın ekonomik şartları içinde iki eğilime de fırsat veya imkân veren, hattâ zorunlayan; bu yüzden ikisi arasında çatışma meydana getiren şartlar kaldırılabilmiş değildi. Örneğin, timar sistemi feodal toprak mülkiyetini ve onun siyasal güç olabilmesini önlemeyi amaç edinir. Bir eylemin karşısına, onun karşıtı veya zıddı olan bir eğilimin çıkacağının ta baştan sezildiğini Osmanlı sistemiyle ilgili çeşitli yazılarda görürüz. Örneğin, yukarıda I. Murat'ın Gazi Evrenos'a bildirdiği farzedilen düzme mektupta ifade edilmiş olan görüş. Bunun düpedüzcesi şudur: «Ben güce dayanarak despot oldum. Sen benim adamımsın; benim gücüm adına yer zaptedersen o yere sahip olacağını sakın sanma. Yer, benimdir.» Evrenos'lar, bu sistemde feodal senyör olamazlar; ya kul olacaklar, ya da padişahın köylüler üzerine diktiği bir bey. Gerçekte, Evrenoslar çok geçmeden tasfiye edildiler. Ne bey olabildi-

ler ne de kul. Belli ki despotun en üstün gücünün artık onlara dayanmaya ihtiyacı yoktu. Merkezî despotik rejim, feodal eğilimlere kendini emniyete almak için yeniçeri teşkilâtı halinde ayrıca bir militer güç hazırlar ve ona dayanır. Fakat zamanla, despotik güç kendi yaratığı olan militer gücün baskısı altına düşer. Buna karşılık, merkezî gücün zayıfladığı hallerde ise toprak rejimine dayanan sipahi militer gücü, militer ve fiskal niteliğinden uzaklaşarak feodalleşme yani güçleri paylaşma eğilimleri gösterir. Bu iç içe çatışıkhklar gerçekte daha da çapraşıktır.

Demek ki ekonomik etkenlerle siyasal güçler arasında daima bir gerginlik vardır, her an çatışma patlak verebilir. Gerekli şartların olgunlaşmasına bağlı. Biri ötekinin üstüne çıkmağa çalışır; hangisi güçleşirse üstün rejim o olur. Onun içindir ki eski Osmanlı yazarları «aman düzen bozulmasın», «aman tevazün bozulmasın», «aman adalete takyit olunsun» der dururlar.

İleride göreceğimiz gibi, Osmanlı sisteminin yeni şartlara göre evrim yoluna giremeyişi, tıkanıp kalması, bu tutuşmalarda iki yanın da ekonomik anlamda çökmesi, birinin ötekine politik anlamda üstün gelememesi olayından doğmuştur. XVI. yüzyılda Osmanlı devlet gücü feodal ekonomik çıkarların istediği eğilimin önüne çıkmıştı; toplumun üstüne bütün varlığı ile kendini oturtmuştu. XVIII. yüzyılda ise güçleşen feodal eğilimler, bu güce adamakıllı meydan okur hale geldiler. Örneğin, sadece militer güç bakımından bunlar devletten daha güçlü hale gelmişlerdi. Buna rağmen bu eğilimlerin ekonomik - feodal temelleri olmadığından bunlar sadece Osmanlıların «zorbalık», «âsi» lik, «eşkiya» lık dediği ve «vurgunculuk» tan başka bir şey olmayan «derebeylik» le sonuçlanmaktan öteye geçemediler. Dünya ekonomik şartları böyle bir ekonomik temel hazırlamaya elverişli değildi artık. Dünya tarihi artık toprak devrinden geçmiş, para ve ticaret

dönemine girmişti. Taş çatlasa Türkiye'de böyle bir dönemde feodalizm olamazdı. Bu da çapraşık bir nokta, ileride göreceğimiz gibi.

Kendi sisteminin her yanının içinde var çelişiklik bu despotik sistemin, hukuk alanında bile. Örneğin, devlet çıkarlarım güden «kanun» hukuku ile, kişi çıkarlarını güden «şeriat» hukuku bu sistemde yan yana; ama çok kere de birbirine çatışık halde. İkinci sistemde hukukta, her şeyde, toprakta, insanda, taşınır eşyada, para ve servette özel mülkiyet var. Birinci sistem hukukta ise toprakta ve insanda özel mülkiyet yok. Devlete «kulluk» var.

Onun için «Osmanlı tarihinde hayli gelişmiş bir özel mülkiyet bulunduğu meydanda iken, nasıl olur da bu sistemde böyle bir şey yoktur denebilir?» diyenler haklı; ama, bu mülkiyetin devlet hukukundan değil şeriat hukukundan gelme olduğunun ve Osmanlı düzeninde hâkim olan biricik hukukun İslâm hukuku olmadığının farkında değiller bunu söyleyenler. Yanıldıkları nokta burada.

Osmanlı tarihinde şeriat hukuku, kanun hukukunun yanında ve hattâ oldukça ona tâbi bir durumda devam ettiği halde, Avrupa ekonomi, hukuk ve diplomasisinin darbeleri altında iyice zedelenmiş olan Osmanlı devlet gücünün çürüyüşü ölçüsünde bu hukuk güçlenmeye başlamıştır. Örneğin Selim III zamanı ıslâhat denemelerinde, devlet gücünün batılılaşma yönünde kendini ıslâha gayret ederken aynı zamanda neden yine o ölçüde şeriatçılığın da güçleştiğini, hattâ onun lâikleşme çabalarına besbelli aykırı bir güç haline gelip karşısına çıktığım, bu noktayı fark etmediğimiz için, bir türlü yorumlayamıyoruz. Bu, Osmanlı devlet rejimi içinde yatan ana çelişiklikten gelme bir şey. Bu yüzden Osmanlı tarihinde ne dinsel bir reform olabilmiş, ne de devletsel bir reform. İkisi, yukarıda verdiğimiz misale paralel olarak, birbirini hiçleştirmiş, olumsuzlaştırmış, mehyetmiştir.

Şeriat hukukunun baş kaldırışı karşısında, ulema dışında yani devlet organları olan devlet adamları arasında bile, Avrupa siyaset ve ekonomi gücüne karşı ancak, şeriate dönmek, şeriate sarılmak sayesinde bir kurtuluş yolu bulunabileceğine inananlar olmuştur.

Kurtuluşun şeriatte olduğu inanışı ta Tanzimat zamanına kadar, ve sonra örneğin Cevdet Paşanın temsil ettiği görüşte, veya daha sonra Abdülhamit idaresinin bütün tutumunda artık elle tutulacak kadar açık bir hale gelmiştir. Hukuk alanında özel mülkiyet hukukunda Avrupa hukukunu almaktansa, buna zaten elverişli olan şeriat hukukunun uygulama alanının genişletilmesi fikri revaç bulmuştur. 1858 arazi kanunu ile sonuçlanan toprak hukuku reformu, bu tokuşmaların mahsulüdür. Şeriatçıların ağır basmaları ile Osmanlı devlet hukuku rejiminden Batı devlet hukuku rejimine geçiş, halen bugün bile düzeltilememiş olan sakatlıklar ve çapraşıklıklar içine girmiştir.

Sistemin kendi içindeki diğer bir çatışıklık, evvelce anlattığım gibi, feodal ekonomi ile kapitalizm öncesi emtia üretimi ekonomisi gibi iki sektörü yan yana bulundurmasıdır. İleride göreceğimiz gibi, ikisi arasındaki çatışıklıklar, buhran veya bozuk-düzen dönemi geldiği zaman elle tutulur hale gelecektir. Buhran döneminde iki sektör arasındaki çatışıklık birincinin tasfiyesi ile ikincinin kapitalist safhaya gelmiş bir ekonomi olması şeklinde değil, ikincinin tasfiyesi ile beraber birincinin kendi alanını daha da genişletmesi şeklinde sonuçlanmıştır. Bu yüzden daha sonraki dönemde merkantilist ve devletçi teşebbüslere kalkışıldığı zaman bu teşebbüsler, âyan veya derebeyi ekonomisi ile çatışık hale gelmiştir. «Âyan» veya Derebeyi ekonomisinin ne kapitalist ekonomi, ne de devletçi sanayileşme ekonomisi ile uyuşamaz bir sistem olduğunu ileride göreceğiz. Derebeylik, bozuk-düzen dönemi dediğim dö-

nemin, Türk toplumunu ve ekonomik gelişme olanaklarını kesin olarak yok eden en son «zehirli çiçeklenişi» olmuştur.

Soru 83 Neden iç çelişiklikler devrime yol açmadı?

Osmanlı sisteminin kendi içinde yatan bu çelişiklikler çiçek açtığı ve hemen her alanda birbirine çatışık eğilim, eylem ve güçlerin güleştiği meydana çıktığı zaman, bunun biricik tarihsel kanun gereği çözüm yolu, devrimsel değişmeler olabilirdi. Devrimler, toplumların hayatında böyle çıkmazlara gelindiği zaman patlak verir. Osmanlı tarihinde XVIII. yüzyılda bu devrimsel değişikliklerin sonucu veya hedefi, Osmanlı siyasal gücünü devirip yıkmak olacaktı.

İleride göreceğimiz gibi, böyle bir devrim olmamıştır. Yani Osmanlı bozuk-düzeninin yıkılmasını değil, tersine sürmesini destekleyen şartların (bu şartların neler olduğunu da göreceğiz) ağır basması ve böyle bir devrimi gerçekleştirecek durumda yeni bir gücün doğmayışı (çünkü eski sistemin koynundan çıkmış güçlerden bu beklenemez) yüzünden ikisi de gelenekçi olan, hattâ ikisi de gerici olan güçlerin çarpışması toplumu perişan bir hale getirmiştir. Ne Osmanh gücünün ıslâhat tutumu ilerici (yani çıkmaza giren düzeni tasfiye edici), ne de ona düşman olan derebeylik ve bazen de ulema güçlerinin tutumu ilerici olabilirdi. Buna, bir de, devleti çökertmeye ve toplumu sömürmeye eğilimli ve ileride göreceğimiz dış güçlerin oynadığı rolü katarsak, bu gerici güçler döğüşmesinin katmerli bir gericilik kuvvetleri döğüşmesi haline geldiğini kavrayabiliriz.

Bu yüzden bizde devrim geleneği yer etmemiş; «ilericilik» dediğimiz şey de sahte bir ıslâhatçılık olarak kalmıştır.

Soru 84 İç çelişkilerin sonuçları neler olmuştur?

Demek ki devlet zamanla aşınır, ihtiyarlar, çürür. Özellikle Doğu Asya örneği devlet sistemlerinde. Bunu geçmişte en iyi gören adamın, bu işin ustası olan İbn Haldun olduğunu söylemiştim. Geniş bilgisi, kişisel gözlemlerinin ve tecrübelerinin yardımı ile bize bu Doğu devletlerinin doğuşunun, büyümesinin, kocamasının dönemlerini reçete kesinliği ile vermiş. Öyle ki kendisinden sonraki Osmanlı deneyi de gelip o sonuca varmış; bilinen âkıbetten kendini kurtaramamıştır. Bizim Osmanlı düşünürlerinin, çökme dönemi gelince İbn Haldun'un kitabına sarılmalarının nedeni burada. Koca tarihçi, çürümüş ve bunama haline gelmiş devletler için hiç bir kurtuluş çaresi görmüyordu. Çok inandığı Tanrının bile bunları kurtaramayacağına, daha doğrusu Tanrının bunu takdir ettiğine inanıyordu. Bu inancında da hakh idi. Çünkü bu gibi sistemlerin temelinde bulunan düzen kavramının kaçımlamaz şekilde kanunsuzluğa, keyfî idareye, bunun da toplumu çökertmeye varmasının mukadder olduğunu çok iyi görmüştü. Onun için bu düzenlerde devrimsel itilişler olamaz. İbn Haldun, farkına varmadan bu sistemlerin tarihî diyalektiğinin kanununu keşfetmiştir. Ama yalnız bu sistemlerin! İbn Haldun'un tarih felsefesi başka sistemleri bize anlatmada bir işe yaramaz. Onun için XVII. yüzyıldan sonrası için İbn Haldun'u bir yana bırakacağız. Hem de Osmanlı düşünürlerinin ona dört elle sarıldıkları bir zamanda. Dünya giderken Mersin'e, bizimkiler gitmiş tersine!

Bu sisteme dahil olan yerlerde bir hükümdar sülâlesinin kurduğu devlet ilk zamanlarında toplum ekonomisine bir canlılık verir, sistemin gereği olarak devlet değiştikçe devletle toplum arasındaki ilişkinin biçimi ve yönü

de değişir; kocayan devlet ekonomiyi canlı tutan bir devlet olmaktan çıkar; tersine toplumun ekonomisini bir durgunluk (stagnation) durumuna getirir. Bu yüzden toplumlar oldukları yerde kalırlar. Devlet, toplumsal evrim için gerekli olan ekonomik etkenlerin harekete geçmesine engel olur. İleriye doğru en önemli etkenler iş bölümü, artı üretimin yeniden üretime yatırılması, endüstri araçlarının geliştirilmesidir. Batı Avrupa'da feodalizmin yıkılışı ile böyle yeni ekonomik ve teknolojik faktörler harekete geçmiştir.

Soru 85 Osmanlılarda «ihtilâl» ne demektir?

Demek ki temelin kendisinde de çelişki var. Doğu sisteminde toplumun gelişmesi, evrimi, ilerlemesi veya devrimi yoktur. Devlet değişmez «düzen» üstüne kurulur ve amacı «düzen» sağlamak, «düzen» devam ettirmektir. Her değişme «ihtilâl» dir, fesâda ve çürümeye götürür. Halbuki gerçekte, bunların tarihinde «düzen» halinin **kendisi** fesâda ve çürümeye götürür! Değişme, evrim veya devrim olmayışı «düzen» halinin tam zıddı olan kanunsuzluk halini yaratır. Demek ki bu düzenlerin baş diyalektik eğilimi, bu şekilde kendi zıddını yaratması, kendini yok etmesidir. Böyle bir hal olan yerde evrim veya devrim değil, düzeltme (ıslâh) bile mümkün değildir. Toplum yaşayan bir uzviyettir, despotik devlet ise bir makine. Bu makine yıpranır, aşınır, bozulur, eskir. Toplumun üstünde oturdukça onun tabiî evrimini önler ve durdurur. Toplum içinde o makineyi düzeltecek bir kuvvet kalmaz. Makine ise kendi kendini tamir edemez. Doğu tarih felsefesinde bunun sonucu taze bir siyasal gücün gelip bunamış gücü silip süpürmesi, onun yerine kendisinin bir düzen kurmasıdır. Bu, böyle gelir ve böyle giderdi. XVII. yüzyıla kadar

böyle geldi; fakat ondan sonra öyle gitmedi: Osmanlı dinasti devletini yıkıp yerine geçecek hiç bir güç çıkmadı!

Soru 86 : Bozuk - düzen nedir?

Buraya kadar gördüğümüz gibi, Batı dünyası açısından tersine çevrilmiş tûba ağacına benzeyen Osmanlı düzenini kavramak, aklımıza yatırmak bir mesele. Fakat ne bir devrim ne de bir evrim geçirmeyen bu düzenin bozuk düzen döneminin tarihini hikâye eden Osmanlı tarih yazarlarım okuduğumuz zaman aklımız büsbütün karışır. Kendimizi ya bir tımarhanede yada bir rezalethanede sanırız. Anlattıkları akla sığmaz şeylerin nedenlerini de bir türlü anlayamayız. Ya bu yazarlar bu nedenlerin neler olduğunu kendileri de bilmiyorlar, (Örneğin bu dönemin bir tarih yazarı olan Kara Çelebizade Ravzat-ül-ebrar adlı tarihinde şöyle diyor: «Tanrının hikmeti midir nedir, devleti düzeltmeye kalkan biri geldi mi, kısa süre sonra kafası yuvarlanıyor») ya da sistemin aslını faslını kendileri gibi biz de biliyoruz sanarak bu timarhanelik halin rasyonel şekilde nedenlerini anlatmaya lüzum görmüyorlar. Bu yüzden mübareklerin anlattıkları, hâzâ «hikmet-i Hüda» olmuş şeyler. Halbuki hiç de öyle değil.

Önce bunların iki ayrı döneme ait olanlarını birbirinden ayırmamız gerekir. Birincisini, şimdiye kadar söylediğimiz gibi, İbn Haldun kanunu bize açıklar. Yani Osmanlı sisteminin kendine özgü yapısının normal olarak ve kaçımlamaz şekilde patlak veren çelişikliklerle ilgili olan olaylar. (Örneğin Fatih'in eski hanedan vezirleri veya sadrazamı öldürtmesi. I. Selim'in yeniçerileri tedip etmesi. Veya Lûtfi Paşanın «vezirler çok zengin oluyor, maaşlı askerler çoğalıyor, dikkat!» demesi). Bunlar sistemin bozulduğuna alâmet değil. Kurulduğuna, olgunlaştığına, hat-

tâ ihtiyarlamaya başladığına alâmet. Yapılanlar, böyle bir sistemin yürüyebilmesi için baş vurulması gerekli eylem veya sözler. XVI. yüzyıl sonlarına doğru böyle. Osmanlı düzeni başka bir dünyamn, yeni bir dünyanın fırtınası içine kapılmadan, kendi içinde ve kendi âlemindedir henüz. Başına İbn Haldun'un sayısız örneklerle gösterdiği sonuçların geleceği muhakkak. (*) Ama o devlet henüz başka bir güç tarafından yıkılamayacak kadar ayakta. Ne Anadolu'dan, ne İran'dan, ne Mısır'dan, ne Yemen'den onu alşağı edecek bir güç gelememiştir. Bu nitelikte olup ta biricik etkili olan güç Timur ile gelmiş ve Osmanlı devletini daha tazelik ve gençlik çağında tuzla buz etmiştir. Osmanlı devletinin yeniden kuruluşu, Anadolu'dan daha öteye gidecek gücü kalmamış olan bu gücün İran ve Hindistan yönünde geriye çekilmesi sayesinde olmuştur.

Demek ki taze bir dinastinin, yaşlanmış bir dinastiyi devirerek yerine geçmesi olayının sonuna, yani yüzyılların geleneği Asya'nın kara imparatorlukları cycle'lerinin kapanmasına gelmiş oluyoruz. Bunda, benim tahminime göre, Asya ve Yakın Doğu dünyasında yerleşik toplum ekonomileriyle devlet düzenlerini, eskiden olduğu gibi, yıkacak güçte olan, çöllerden veya steplerden kopup gelen taze etnik ve aşirî göçlerin kalmamış olması rol oynamıştır. Asya, Yakın Doğu ve Kuzey Afrika'da nomadlarla yerleşik şehir ekonomilerine dayanan nüfus arasında süregelen «kavimler muhacereti» dönemi artık kapanmışa benziyor. Osmanlı düzeni gibi düzenlerin ekonomik ve si-

(*) Arap dünyasında ve İslâmlığın Osmanlılar dışındaki ülkelerinde İbn Haldun tanınmamış ve ilgi yaratmamıştır. Fakat Osmanlıların Mısır'ın fethi ile birlikte onun eserinin yazmalarını elde etmeleri, önemini anlayarak İstanbul'a getirmiş olmaları bu düşünürün fikirleriyle çok erkenden tanışmış oldukları ihtimalini kuvvetlendirir.

yasal politikaları, nomad ekonomisini ve gücünü yerleşik uygarlık alanlarının dış eteklerine sürüp oraya bağlamıştır diyebiliriz belki de.

Osmanlı tarihinde Anadolu'da ve Arap ülkelerinde yerleşik güce karşı gelme yönünde çabalar gösteren ayaklanmalar çok olmuştur; fakat hiç biri, bozuk düzen döneminde bile, başarı elde edememiştir. Osmanlı düzeninin ekonomik ve malî gücünün çatırdaması üzerine ona karşı çıkan bütün karşı gelme hallerinin (isyanların, eşkiyalıkların, derebeyliklerin) hiç birinin bu düzenin hakkından gelmeyişinin nedenlerini (ikinci cildimizde) göreceğiz. Ancak şimdiden genel nedeni söyleyebiliriz: Bunların her biri, karşı geldikleri düzen kadar çelişkili, onun kadar Osmanlı ülkelerini saran dünya ekonomik şartlarına aykırı, onun kadar taze sınıf güçlerinden yoksun birer akım olarak kalmıştır. Hiç birinin devrimsel bir ideolojisi yoktu. Bozuk-düzen Osmanlılığı bunların hepsini bazen kurnazca, bazen vahşice metodlarla hiçe indirmiştir. Hemen bütün toplumsal sınıfların mahvedilişi pahasına ve bugün sadece yukarıdaki üç terimle adlandırdığımız güçlerle savaş şeklinde kalması pahasına!

Onu asıl yıkacak olan güçler, yeni bir kıtanın, Amerika kıtasının keşfinin yol açtığı başka çeşit dinamik güçler, denizden gelen ve kıtalararası ticaret ilişkilerinin beslediği başka güçler olacaktır.

Soru 87 Osmanlı sisteminin kendi içinde yatan çelişkilerini çatışma haline getiren etkenler nelerdi?

Her sistem gibi burada da içte yatık çelişki unsurları daima kendilerini göstermeye hazırdır. Bunları harekete getirecek şartlar gereklidir. Fakat bu şartların etkisi ile

çatışma olduğu zaman da, onlara üstün gelen güç devam ettiği sürece, eski düzeni çökertecek bozulmaları tamir edemeden bile, bunları bastırması mümkün olmuştur. Osmanlı çelişkilerinin bazıları hâlâ zamammıza kadar devam etmektedir. Bugün bunlar gözlerimizin önünde oluyor; hele yabancı gözlemcilerin gözüne çuvaldız gibi batıyor; öyle olduğu halde çelişikli ve çatışıklı bir düzen içinde yaşayabiliyoruz! Ama ne pahasına?

Bir düzenleme ya yavaş uyarlanma, yahut ilerleme yolu ile olur; ya çıplak zor gücüyle-yerinde tutunur; ya da çatışmaların ansızın patlak vermesiyle bir iç devrim ve düzen değişmesi biçimlerinden biri ile olur. Doğu rejimlerinde bu sonuncunun olduğu hiç görülmemiştir, bunlarda en çok ikinci şekil olabilir.

Yeni dünyanın yeni güçleri harekete geldiği zaman Osmanlı tarihinde, İbn Haldun kanununun öngöremediği bir şey oldu ve bu yüzden düzenin zıddı olan düzensizlik hali, âdeta normal bir hal gibi, Osmanlı dinasti devleti yıkılmadan daha uzun süre yaşayabildi. «Osmanlı» nın devleti yıkılmadı ama bozuk-düzenin bir iki yüzyıl daha sürmesi yüzünden onun altında yaşayan toplumun da canı çıktı. Eskiden olduğu gibi, toplum artık olduğu yerde bile kalamayacaktı.

Ne idi buna sebep olan ve Doğu - İslâm dünyasında hiç görülmemiş olan olaylar? Bunların kaynaklarını anlayabilmemiz için, Osmanlı tarihini bir süre bırakıp çok uzaklara, Okyanoslara ve Amerikalara kadar uzanmamız gerekecektir.

Soru 88 Dünyayı sarsan Osmanlı düzenini silkeleyen iki olay nedir?

İkisi de Osmanlı devletinin bir imparatorluk olarak

temellerinin atıldığı dönemde, yani XV. yüzyıl ortalarında olmuştu ama ekonomik ve siyasal etkilerinin gelmesi için en aşağı bir yüzyıl geçmesi gerekti. Birinci olay Avrupa'nın Amerika kıtasını bulması. İkinci olay Avrupalı gemicilerin, hiç karaya ayak basmadan, hep denizlerden dünyayı fırdolayı dolaşmaları. Bizim için önemli olan bu olayların kendileri değil, meydana getirdikleri sonuçlardır.

XV. yüzyıl ortalarına kadar uygarlık dünyasının temeli Asya kıtası idi. Büyük Roma imparatorluğu zamanında bile Asya'mn birinci büyük imparatorluğu olan Çin, bugünkü Amerika gibi ulaşılması özlenen bir efsanevî diyardı. Ondan sonra Avrupa'ya doğru bir imparaluklar dizisi sıralanmıştı. Hint, İran, Mısır, Türkiye, Orta Asya ve Güney Rusya'da. Avrupa, bu âlemin bir kenarında, ekonomi, askerî güç, siyasa açısından âdeta «îrapta mahali olmayan» bir yerdi. Para, servet, endüstri açılarından Asya'ya daima borçlu bir ülke durumunda.

Ama XV. yüzyıl ortalarında Avrupa artık bu fare kapanından çıkmış bulunuyor! Uzak Doğuya denizlerden ulaşalım derken önlerine bir de kocaman, bomboş kıta çıkmasın mı? O zaman için, koca denizler aşırı dolaşmalar ve Amerika kıtasının bulunuşu bugün aya gitmek kadar önemli başarılardı ve Asyalılar bu işlerin öneminin farkında değillerdi.

Osmanlıların Toynbee'si İbn Haldun, kitabında böyle bir dönemi açmağa namzet olan bir duruma şöyle bir değinmişti. Avrupa dünyasında bir şeyler gelişmekte olduğunu sezmiş olacak ki «şimdilerde Akdeniz'in kuzeyindeki limanlardan gelen gemilerden oradaki ticaretin daha üstün durumda olduğu görülüyor» diyordu. Cedleri Endülüs'lü idi, kendisi de İspanyollar zamanında oraya diplomatik ödevlerle gidip gelmişti. Kristof Kolomb'un Amerika seferine yelken açtığı Işbiliyye (Seville) şehrinden kim bilir kaç kere de geçmişti. Ama daha bir yüzyıl geç-

meden, bu şehirden Atlantik'e açılan yelkenlerden nasıl bir dünya doğacağını, nasıl bunun Doğu dünyasını saracağını, bir gün gelip onun devletlerinin tarihini, kendisinin çizdiği şemanın helezon gibi çizgisinden, o devletleri geleneksel yörüngelerinden nasıl saptıracağını aklına bile getirmemiş olacak. Tarih üzerine Tanrının koyduğu kanunun sonsuzluğuna çok inanmıştı üstad!

Soru 89 : Avrupa'ya altın ve gümüş akını nasıl başladı?

Avrupalılar Amerika kıtasını tesadüfen buldular. Buluş tesadüf; fakat itici kuvvet tesadüf değil. Avrupa ve özellikle Batı Avrupa ekonomisi eski bir değerli maden darlığının sınırı içine hapsolunmuş halde idi. Ta Haçlı seferleri zamanına kadar giden yüzyıllar içinde Avrupa'da ağır, fakat önemli gelişmeler olmuştu. Nüfus çoğalıyor, şehirler büyüyor, ticaret canlamyor, krallar despotik hükümdarlar haline gelmeye başlıyorlar, ve Osmanlıların ücretli askerlerine kıyamet kadar nakit olarak maaş verdikleri bir zamanda bunlar parasızlıktan bunalıyorlar. Avrupa, Doğu ülkeleri ile olan ticaret alış verişinde elindeki avucundaki nakit parayı, aldığı mallar karşılığında yitiriyor.

Bu durum, XVI. yüzyılda ellerinde büyük güç toplanmış hale gelen hükümdarları bu hapishaneden kurtulma yollarını aramaya itiyor. Çok zaman geçmeden, tın tın öten Avrupa hazinelerine Amerika'dan takılan borulardan değerli maden akmağa başlıyor.

Değerli maden dediğimiz gümüş ve altın!

Amerika kıtasının bulunuşundan sonra Güney Amerika'da gümüş ve altın madenlerinin bulunuşundan önce, Avrupa'daki madenlerden 500 bin veya 750 bin dolar de-

ğerinde altın ve gümüş çıkarılabildiği ve bir o kadarının da Batı Afrika'dan sağlandığı tahmin edilmektedir. XV. yüzyıl sonlarında Avrupa'da dolaşmakta olan sikkelerin yekûn değerinin de 170 veya 200 milyon dolar tutarında olduğu tahmin edilmektedir. 1520 sıralarında bunun 250 milyon dolar olduğunu tahmin edenler var. Bundan başka kişilerin elinde eşya, süs veya gömülü servet halinde altın ve gümüş de vardı. İhtimal ki o zamanki Avrupa'nın altın ve gümüş ihtiyatı bugünkü değerle ancak yarım milyar dolarlık bir servete karşılıktı. Bu rakamlar Avrupa ekonomisinin o zamanki darlığını gösterir.

1520 den sonra bu durum değişmeye başladı. Bu tarihten biraz sonra İspanyollar Aztek ve Inka hazinelerinin yağma edilmesinden ve Peru, Bolivya ve Meksika'da bulunan madenlerin işletilmesinden büyük miktarda altın ve gümüş çıkarmaya başladılar. 1500 ile 1550 arasında Avrupa'da gümüş ve altın üretiminin dört kat arttığı tahmin ediliyor. Afrika'dan sağlanan altın ve gümüş de bunların toplına denk bir miktarda tahmin edilmektedir.

İspanya'ya altının gelişi 1551-60 arasında, gümüşün gelişi 1591 1600 arasında zirvesine varmıştı. 1545'ten 1600'e kadar geçen 50 yıl içinde Amerika'dan Avrupa'ya her yıl 2,000,000 pound Sterling değerinde kıymetli maden geçtiği tahmin ediliyor. Her defasında geçen miktar çabucak tükeniyor, ama arkasından yenisi geliyor. Yalnız İspanya darphanesinin 1500 ile 1520 arasında yalnız 45.000 kilo gümüş bastığı halde 1545 ile 1560 arasındaki 15 yıl içinde darphanenin para olarak çıkardığı gümüş 6 misline, yani 270,000 kiloya çıkmış; 1580 den 1600 e kadarki 20 yıl içinde 340.000 kiloya yani 1520 dekinden 8 misli fazlasına çıkmış. 1800 yılına kadar Amerika'dan Avrupa'ya geçen gümüş ve altın miktarı büyük yekûnlara vardı. Bazı tarihçilerin tahminine göre 1493 ile 1800 arasında Amerika'dan sağlanan değerli madenler ikı

buçuk milyon kilo altın, 90 veya 100 milyon kilo gümüş olmuştur.

Soru 90 Doğu despotizmlerinde hazineler nasıl meydana gelirdi?

Acaba neden XV. yüzyıldan önceki dönemlerde Avrupa'da değerli maden ve para darlığı, Doğu dünyasında ise (halk kitleleri para ekonomisinin piyasa genişleticisi bir sermaye dolaşımı bulunmayışı yüzünden kronik bir ekonomik durgunluk halinde bulunmasına rağmen) siyasal gücü tekeli altında tutanların hazinelerinin zenginliği mümkün oluyordu? Bir ülkenin ekonomisinde halk kitlelerinin sömürülmesinden doğan servetler, yeniden ekonomik üretim yatırımına konamaz ve bu servetler güç sahiplerinin süs ve güç gösterme fonları olarak istif edilirse o ülkede toplumun ekonomik durgunluğu normal bir hal alır. Tarihin çeşitli dönemlerinde, bu servetlerin yattığı hazineleri tâlân etmek, daha üstün savaş gücü geliştirmiş olan büyük siyasal güç şeflerinin başlıca amacı olur. Fetih ve tâlân, toplumun ekonomisine bir ferahlık getirir ve bir süre yeni bir ekonomik canlanış dönemi açılır. Örneğin büyük İskender'in İran hazinelerini, Arapların Endülüs hazinelerini, Osmanlıların Mısır, Bizans ve Orta Avrupa hazinelerini zaptetmeleri bir süre için piyasaların canlanmasına yol açmıştır. Bu gibi dönemlerde kapitalist ekonomiye doğru eğilimlerin (yukarıda kapitalizm öncesi emtia üretimi dediğimiz ekonominin) ilk tomurcukları belirir. Eski Roma, İskender, Emevî, Abbasî imparatorluklarımn doğuşu böyle eğilimleri yaratmıştır. Fakat şimdi ilgilendiğimiz XVI. yüzyıl ve sonrası dönemde olduğu gibi hiç birinde kapitalist ekonomi gelişimi hızla gerçekleşmemişti. Bunun başlıca iki ön şartı deniz ke-

şiflerinin yeni büyük ticaret yolları ve genişlemeleri sağlaması, yeni dünyanın altın ve gümüş madenlerinin yeni bir ticaret döneminin yağdanlığını sağlaması olmuştur.

Soru 91 Altın ve gümüş akınının sonuçları ne oldu?

Avrupa'ya büyük miktarlarda gümliş ve altın madeninin gelişi, eski değerli maden darlığım sona erdirdi. Gelen altın ve gümüşün önemli miktarı para basımına gitti. 1500 ile 1600 arasında Avrupa'da 1 milyar dolar değerinde para basıldığı tahmin ediliyor, yani eskisinin dört kat fazlası para çıktı piyasaya. Yalnız XVII. yüzyıl içinde Avrupa'da dolaşan sikkelerin hacminin 12 kat arttığı tahmin edilmektedir. Bu yüzyılda Avrupa'da önemli servet artık mal mülk, mücevherat ve lüks değil; nakit para serveti olmuştur (*).

Ticaret âlemine böyle bir artışın her zaman yaptığı etki şudur: Gümüş ve altın ucuzlar. Bunun başka bir ifadesi şu: Bu madenlerin vasıta olduğu alış verişte alım satım mallarının fiyatları yükselir. Batı Avrupa'da genel

(*) Yeni kıtadan gelen değerli madenin devrimsel rolünün (bunu ilk defa gösteren Amerikalı İktisat tarihçisi Earl Hamilton'ın, onun en son destekleyicisi olan Fransız tarihçisi Fernand Braudel'in parlak eserine rağmen) fazla büyütüldüğünü son zamanlarda ileri sürenler olmuştur. Bunlara göre, Avrupa'da Romalılar zamanında 1,700 ton, Ortaçağlarda 500 ton altın çıkarılmış. 1500 sıralarında Avrupa'da 3,000 ton altın vardı denebilirmiş. Amerikadan gelen altın bunun ancak yarısı kadar olduğu yolundaki tahmin doğru ise, diyorlar, gelen yeni altın iddia edilen etkiyi yaratamazdı. Bu iddianın iki zayıf yanı var: (1) Eski dünyanın altın yekûnunun çoğu istif edilmiş servet veya Doğu ülkelerine akmış servetti; (2) Yeni altının dolaşım (circulation) hızının görülmedik ölçüde artması onun ekonomik hayata etkililik derecesini eski dönemlerle kıyaslanmayacak ölçüde arttırmıştır.

olarak 1600'de eşya fiyatları, 1500'deki fiyatların iki misline çıktı. 1700 e gelininçe bu fiyat devriminin başladığı tarihteki fiyatların 3½ misline çıkmış bulunuyordu.

Bu aynı zamanda ortalıkta dolaşan paraların (sikkelerin), ne parası olursa olsun, değerlerinin düşmesi (altın ve sağlam paraların ortadan çekilip bozuk ve düşük ayarlı paraların yayılması) demektir. Şimdi aynı miktar para ile herkes daha az eşya alabiliyor, veya aynı miktar eşya almak için daha çok para ödemesi gerekiyor. Bu pahalılığa rağmen, ülkeler içinde ve ülkeler arasında daha çok para dolaşıyor, yani daha çok alış veriş, ticaret oluyor. Fakat eskiye kıyasla her şey ateş pahasına. Çok para lâzım.

Soru 92 Fiyat devriminin siyasal ve toplumsal etkileri neler oldu?

İstikrar kazanmış olan bir para strüktürü ve ticaret hacmi birdenbire sarsılınca —ki ekonomik tarihçiler buna «para devrimi» diyorlar— toplum hayatında da önemli çalkalanmalar, siyasal hayatta büyük değişiklikler meydana gelir.

Bunlar ne gibi değişiklikler olabilir? Genel olarak gelirleri sabit olan kişiler bundan en çok zarar gören kişiler olur. Çünkü belirli ve sabit bir geliri olan kimseler ellerindeki belirli para ile daha az şey satın alabilir; yani hayat bunlar için pahalılaşır. Buna karşılık istediği veya arz ve talep nisbetine göre koyduğu kadar fiyat istemek durumunda olan kişiler ise bundan faydalanan kişiler olur.

Bunu toplumsal sınıfların durumuna uygularsak şu sonuç çıkar: Önce ücretle ve maaşla geçinen kişileri alalım. Gerçi «fiyat devrimi» süresince Avrupa'da ister istemez ücretler ve maaşlar da yükseldi. Fakat bunların yük-

selişi, fiyatların yükselişi ile hiç bir zaman at başı gitmez, daima geride kalır.

Sonra, topraklarından geleneksel olarak belirli kira karşılığı alanlar da bundan sarsıldılar. Avrupa'da bunlar toprak beyleri idi. Bu toprak senyörleri topraklarının köylüden aldıkları kira karşılığını yükseltmek yoluna gittiler tabiî. Bunun anlamı köylünün üzerine yükün yükletilmesidir. Çünkü köylünün elinde para sabit ve mahduttur. Elindeki paranın satın alma gücü düşmüştür.

Bir örnek olarak XVI. ve XVII. yüzyıllarda İngiltere'de feodal toprak tasarrufu sisteminin geçirdiği değişimi kısaca anlatalım. Toprak beyleri yeni durum karşısında, topraklarındaki kiracı köylüleri topraklarından atmanın yolunu aramaya başladılar. Senyör veya lord, yerleşmiş geleneklere göre tesbit edilmiş olan eski kira ile sözleşmeyi yenileyeceğine, şimdi o kadar yüksek kira istemeye başladı ki köylü bunu ödeyemeyeceğinden toprağı bırakıp göç etmek zorunda kaldı. Yani feodalizmin çöküşü, toprağın para ile ölçülen değerinin artmasıyle, başka bir deyimle lordun para piyasasiyle ilişki kurmasiyle başlar. İngiliz feodalizmindeki deyimle copyhold olan topraklar el değiştirince (örneğin köylünün aile reisi öldüğü zaman) geleneksel rant yani kira karşılığında toprağı alacak olan oğlu, şimdi bu fiyatın artık eski seviyedeki rant olmadığını görüyor. Lord da kendini haklı görüyor; fiyat devrimi yüzünden eski kiranın değeri düşmüştür. Lord kirayı o kadar yükseltiyor ki onu ödeyemeyecek durumda olduğundan beye karşı olan feodal haklarından vaz geçip göçüyor. O zaman lord ya toprağı satıyor, yada yeni kira ile başkalarına veriyor.

Paranın oynadığı bu oyunun eseri olan bu zulme karşı vaızlar barbar bağıradursun, şehirlerde, taşra yollarında serseri dilenci yığınları artıyor. Bölge bölge köyler boşalıyor. Yolları aç, hırsız, veya dilenci haramiler kesiyor.

Hükümdarlar, köylerin boşalmasının önüne geçmeye çalışıyorlar, çünkü bu durum onların hazinelerine zararlı. Sonra siyasal anlamda zararlı, tehlikeli insanlar çoğalıyor. Köylüler önlerine gelen çiftlikleri, lordların çitlerle çevirdiği enclosure'leri yıkıyorlar. Ayaklanmalarına karşı adalet fermanları çıkıyor. Bunların sık sık çıkması, hükümlerinin dinlenmediğini gösterir. Çünkü toprağı elinde tutanlar, bölgenin adalet cihazına hâkim. Para devrimi, ticaretin gelişmesi parayı insandan daha önemli bir hale getirmiştir. Toprak artık bir para geliri kaynağı olmaya başlıyor, ve toprak üzerinde para ile oynanan bir nesne, para yapmak da bunu oynayanların amacı oluyor. Tüccarlar, faizciler (bankerler) zengin oldular. Feodal bey sınıfı köylüyü sıkıştırmak suretiyle feodallikten kapitalist tarım üreticiliğine geçme yoluna girdi. Fakat en önemlisi elinde hiç yoktan, yani tarımsal veya endüstriyel yatırımla üretimden elde edilmeden çok sayıda para serveti biriken bir sınıf gelişmeye başladı. Bu sınıf, daha sonra, elindeki para servetini ekonomik yatırıma koyuş derecesinde göre kapitalist olacak olan sınıfı teşkil edecektir.

Soru 93 Hükümdarlar ne gibi çarelere baş vuruyorlar?

Fakat «fiyat devrimi» nin başka bir gücü daha sarsmış olması toplum üzerinde, dolaylı fakat daha önemli siyasal sonuçları olan etkiler yarattı. Bu güç de «devlet» tir. Devletler geleneksel olarak gelirleri sabit ve fakat giderleri aynı derecede sabit olmayan örgütlerdir. Avrupa'da veya «fiyat devrimi» nin çarptığı memleketlerde hangi devlet gelirleri en çok sabitleşmiş, fakat giderleri en çok dalgalanan devlet durumunda ise bundan en çok o zarar görecektir. Fakat genel olarak bütün hükümetle-

rin hazineleri sıkıntı içine düştüler. Öyle bir buhran ki fiyatların artması ile gelirlerin para değerinin düşmesi ve yine aynı sebepten gider harcamalarının değerinin yükselmesi yüzünden giderek katmerleşen, yani kontrol edilemez hale gelebilecek olan bir buhran.

Hemen her tarafta hükümetler başlangıçta darbenin nereden geldiğini bilmemekle beraber, buna karşı tedbirler almağa çalıştılar. Çünkü kıymetli madenlerin ucuzlaması, fiyatların yükselmesi, Amerika'da çok miktarda gümüş ve altının geldiği İspanya'ya münhasır kalmadı. Ülkeler arası ticaret ve para değiş tokuşu yolu ile İspanya dışına da yayılmıştı. Kaynağı Amerika olan altın ve gümüş külçe veya para (sikke) halinde başka ülkelere de akmağa başladı. Kısa süre içinde Rusya ve Osmanlı ülkeleri batısında kalan bütün ülkelere, özellikle bugünkü Hollanda ve civarını teşkil eden ve o zaman İspanya'nın idaresi altında olan yerlere ve oradan fiyatları daha düşük olan ülkelere yayıldı. İspanya'nın kendisi, kendi eliyle getirdiği altın ve gümüşün ilk kurbanı oldu. İspanya hükümeti bir yandan altın ve gümüşün dışarıya kaçmaması için yasaklar koyuyor, öte yandan fiyatları sabit tutmaya yani narhlar koymaya çalışıyor. Fakat nafile!

O da, daha sonra birçok memleketin hükümetinin baş vurduğu en kolay, fakat en zararlı çözümü buldu: Ortada dolaşan paraların gümüş veya altın miktarını düşürmek, veya bunların, altın ve gümüşün değeri ile olan nisbetlerini düşürmek, ortaya çok sayıda ayarı düşük para çıkarmak. Buna «para tağşişi» deriz. Gayesi ise, hiç yoktan hazineye gelir sağlamak ve açıkları kapatmaktır.

Çünkü parayı tağşiş etmenin anlamı şu: Değeri düşen paralarla değeri altın ve gümüşe tebdil ederek onu devlet hazinesi hesabına çalmak. Fakat altın devlet mevlet tanımaz. Derhal geri teper. Paranın değerini daha da düşürür, fiyatları daha da yükseltir. Daha sonraları bu hale

yani değeri düşük mağşuş paranın, değeri yüksek parayı («sikke-i hasene» yi) piyasadan sürmesi olayına iktisatçılar Gresham kanunu olayı demişlerdir. (*)

Bu kanuna göre bir para piyasasına değeri düşük para sürüldü mü, değerli yani altın veya gümüşü yüksek paralar ortalıktan sır olur.

Nereye, kimin koynuna girer bunlar? İşte büyük sır burada! Para üzerine oynayan spekülâtörlerin kasasına, altın ve gümüş kaparozlama mevkiinde bulunanların dolabına veya küpüne. Fakat parayı tağşiş etmekle devlet de aynı şeyi yapmıyor mu idi? Devlet de bir spekülâtör olmuyor mu? Yani kendi artan masraflarına karşılık malî gücünü kurtarmak için devlet de altın ve gümüş paralardan çalarak halkı sızdırmıyor mu altın ve gümüş saklamak için? İşte o zaman o devletin kimlerin elinde olduğu meydana çıkar, yani devletin sınıfî karakteri rengini almağa başlar. Devleti elinde tutan sınıf, devleti, dolandıran bir kalpazan yaparak bundan hâsıl olan som serveti kendilerine ayırırlar. Devlet ya böyle bir sınıfın devleti olacak, ya da yıkılacaktır. Bugün bizim kulaklarımıza hayli âşina gelen işler bunlar!

Soru 94 Hangi devletler kazandı, hangileri kaybetti?

Bu «fiyat devrimi» nden faydalanarak hazinesini zenginleştirmenin yolunu keşfeden hükümdarlar olmuştur.

(*) Gresham 1552'de sekizinci Henry'nin para tağşişi yüzünden altının İngiltere'den kaçtığını gören ve bunu «kötü paranın iyi parayı kovduğunu» söyleyen adam.

Bunlar şimdi toprak sahibi sınıflara kendilerini dayayacaklarına, para babası sınıflarla birlik olmaya başladılar. Bu devletlerin hükümetleri içeri giren altın ve gümüşün içeride kalmasını, hattâ daha fazlasının başka memleketlerden kaçıp kendilerine gelmesinin sırrını da keşfettiler. Bu gibileri militer nitelikte olan harcamalarını kısarak, para babalarının ellerindeki parayı ticarete ve endüstriye yatırmasını kolaylaştıracak tedbirlere baş vurdular. Ticareti, özellikle deniz yolu ile ticareti (ki yukarıda sözünü ettiğimiz büyük deniz yolları keşfinden sonra bu, önem kazanmıştı) devletin ekonomik politikasının mihveri haline getiren hükümdarlar parsayı vurdular. Buna karşılık eskisi gibi ticaret ve endüstri sınıflarıyle elbirliği yapamayan, habire askerî masraflara girişen memleketler ise hem içinden çıkılmaz bir sürekli malî buhrana battılar, hem ekonomileri düştü, hem de dayandıkları toplumsal sınıflar ezildi.

Avrupa'da bunların başında, zamanın en güçlü devleti olan İspanya gelir. İspanya'ya akan altın ve gümüş İspanya hükümetinin harcamaları yüzünden Hollanda, İngiltere, Fransa gibi memleketlere aktı. Bu devletlerin ülkelerinde, elinde çok miktarda altın ve gümüş bulunan para babası «burjuvazi» dediğimiz bir sınıf hükümetlerle el ele vererek ticareti genişletmeye, daha sonra da fazla servetleri endüstriye yatırarak dışarıya mamul madde satmak, dışarıdan yalnız ham madde almak, mamul madde karşılığında daha fazla altın ve gümüş almak ama dışarıya bu madenleri sızdırmamak politikasını buldular ki buna ekonomide Merkantilizm siyaseti diyoruz. O zamandan beri İspanya, birinci sınıf güçlü bir devlet olmak yeteneğini kaybetti, bir daha belini doğrultamadı.

Soru 95 Hangi sınıflar kazandı, hangileri kaybetti?

Bu değişiklikler dünya tarihinin en önemli devrimlerinden birini teşkil eder. Bu, ortaçağ ve feodalizmin tasfiyesidir. Toplumlar kalbur içinde çalkalanıyorlar, ve bundan yeni bir sistem belirmeye başlıyor. Başlıca değişmeler şunlardı:

1. Eski sistemde geçimini ücret ve maaşla kazananlar fakirleşiyor.
2. Toprakta çalışan köylü sefalete düşüyor, birçoğu şehirlere göçüyor.
3. Hükümetler boyuna devalüasyon yapıyorlar ve paralı kişilere borçlanıyorlar, devlet gelirleri onların eline geçmeye başlıyor.
4. Topraktan gelen gelirlerin değeri düşüyorken şehirlerde büyük servetler doğuyor.
5. Zenginleşen sınıfın harcama ve tüketme gücü genişliyor. Avrupa dışı ticareti gelişiyor, Doğu ülkelerinin maddelerine ve mallarına karşı talep yükseliyor.
6. Merkantilizm yolu ile endüstri gelişiyor, Doğu ticareti gittikçe mamul madde satma, ham madde alma yönünde gelişiyor.
7. Bazı ülkelerde esaslı bir kapital birikimi gerçekleşiyor. Artık kapitalizmin eşiğindeyiz.

İşte, XV. yüzyıl ortasından XVIII. yüzyıla kadar Avrupa'daki önemli değişmelerin çok geniş çizgileri ile ve bizi ilgilendirecek yanlarıyle görünüşü bu. Biz, kapitalist Avrupa ve sonraki Amerika uygarlığının göz kamaştırıcı başarılarına hayranlık duyanlardan ve onu model alanlardan olduğumuz için bu göz kamaştırıcı uygarlığın Batıda hacı yatmaz kutusundan şıp diye fırlayıp çıkmış bir

kalıp olduğunu sanırız; bunun çelişiksiz, ıstırapsız, sefaletsiz, cinayetsiz, savaşsız ve devrimsiz doğuverdiğini sanmaya eğilimliyiz. Gerçek öyle değil!

Bütün XVII. yüzyıl boyunca Avrupa dünyası çok şiddetli bir ekonomik, siyasal ve toplumsal sarsıntı ve bunalım içindedir. Yani, o dönemde Avrupa emperyalizmi denecek bir güç gelişmesi, bunun Doğu dünyasının ülkelerini kendine köle edecek bir güçte oluşu diye bir şey yok ortada. İleride göreceğiz, bu XVII. yüzyıl Osmanlı tarihinin de en korkunç bir bunalım, idare bozukluğu, eşkiyalık, isyan, zulüm, kelle yuvarlama dönemidir. Bizde de, Avrupa'daki bunalıma benzer, aynı etkenlerin yaratığı olan değişmeler oluyordu.

Soru 96 Batı Avrupa'da XVIII. yüzyıl ortasında en önemli değişmeler nelerdi?

Büyük deniz keşiflerini ve Amerika kıtasının bulunuşunu izleyen yıllar içinde Batı Avrupa'da (İspanya, Fransa, Hollanda ve İngiltere'de) iki önemli gelişme olduğunu görürüz.

Biri, bir yandan feodalizmin öte yandan ortaçağ şehirlerinin politik ve ekonomik üstünlüğünün yok olması ve bunların yerine merkeziyetçi, mutlakıyetçi geniş monarşilerin gelişmeye başlaması. Bir çok özellikleriyle bunlar ne Rönesansın şehir ve tüccar devletlerine, ne de ortaçağların senyörlük hiyerarşisine dayanan krallıklarına benzer. Bu saydığım memleketlerde krallar veya (İspanya, Fransa'nın bir parçası, Hollanda ve Avusturya - Macaristanla İtalya'nın bir parçasına egemen olan Habsburglar gibi) dinasti imparatorlukları yalnız bütün devlet cihazına değil, bütün ekonomiye hâkim. Ellerinde görülmemiş genişlikte ve büyük imtiyazlara malik bürokrasi ve idare ci-

hazı var. Başlıca işleri savaş yapmaktır. Doğu illeri despotizmlerine çok benzeyen bu rejimlerde krallar, saray ve bürokrasi ile toplumun gerisi bir ekonomik zıtlaşma halindedir. Şu halde bu birinci çeşit gelişmenin özelliği devletle toplumsal sınıflar arasında başlayan ve gittikçe artan bir siyasal zıtlaşma olayıdır. Bunun en son ve en büyük patlak verişi bu yüzyılın sonuna doğru büyük Fransız devrimidir. Fakat ondan önce İngiltere'de, ondan sonra Avrupa kıtası üzerinde XIX. yüzyılın ortalarına kadar onun benzeri olan, bazıları başarılı bazıları başarısız, bir çok devrimler olmuştur. Bu başarısız olanlarının özelliği (özellikle İspanya örneğinde olanı), bunların ikinci cildimizde göreceğimiz Osmanlı örneğindeki devrim güçsüzlüğü özelliğini taşıyan biçime çok benzer yanları olmasıdır.

Soru 97 Batı Avrupa'da yeni bir ekonomik sistemin doğuşu nasıl başladı?

Yukarıdaki sorunun cevabında sözü edilen gelişmelerin ikincisi, bu gelişmelere uğrayan ülkelerin bazılarında ekonomide ve siyasette burjuva sımfı dediğimiz yeni bir sınıfın güç kazanmasıdır.

Burjuva sınıfının ekonomik ve siyasal güç kazanması kolay, çabuk ve Batı ülkelerinin her yanında aynı olmamıştır. Batıdaki despotik devlet cihazına hâkim olan bürokrasi ve sarayın, toprakları hazine için bir sömürü aracı yapma siyaseti, toprakların gelirlerinin iltizama verilişi (İngiltere'de tax-farming denen bu usul orada, Fransa'da ve İspanya'da pek yaygın bir halde idi), boyuna devlet mevkileri yaratarak bunların satılması (bizde «rüşvet» denilen usul), devlet adamlarının ve kilisenin servetler yığması, savaşlar bahanesiyle halk üzerine ağır vergiler

konması, paranın tağşişi, kilisenin hukuka ve eğitime hâkim olması gibi usulleri sürdürdüğü yerlerde burjuva sınıfı ya gelişememiştir, ya da siyasal bir güç kazanamamıştır.

Bu yolda en geride kalan ülke, Amerika'nın keşfinden ve büyük deniz yollarının açılışından en çok faydalanması akla yakın gözüken İspanya olmuştur. Çünkü orası yukarıda söylediğimiz ve burjuva sınıfının güçlenmesini engelleyen şartların en çok üstün geldiği ülke olmuştur. Batı Avrupa ülkeleri içinde Fransa bu yolda İspanya'dan daha iyi, fakat İngiltere'den daha geri bir durumda idi. Fakat İngiltere'de de burjuvazinin üstünlüğü sandığımız kadar kolay olmamıştır. 1620 yılında başlayan ve ekonomik tarih bilginlerinin 1929 - 30 dünya bunalımı kadar önemli bir sarsıcı olay saydığı büyük ticaret bunalımı 1620 ile 1640 arasında İngiltere'de krala, saraya ve bürokrasiye karşı bunların altında yatan toplum sınıfları arasında belli bir karşı koma, hattâ devrim havası yaratmıştı. Burjuvazinin ilk devrim bayrağım açtığı ülke, bu yüzden, İngiltere olmuştur. Fransa'da bu, ancak bir yüzyıl sonra mümkün olabilmiştir. Fakat burjuvazinin en kolay bir şekilde üstünlüğünü kurduğu ülke Hollanda olmuştur, orada tek, basit bir formülün çok elverişli şartlar altında yürümesi sayesinde: ticaret servetiyle deniz gücünün el ele vermesi ile. Birer tüccar yuvası olan Hollanda şehirlerinin, Habsburg dinastisinin despotizminden kurtuluşu bu ülkeyi dünyanın en başta gelen ticaret ve maliye burjuvazisinin vatanı haline getirmiştir.

Kral - saray - bürokrasi kompleksinin despotizminden kurtulamayan hiç bir bir yerde burjuvazi siyasal üstünlük kuramamıştır. Despotik devlet cihazımn idaresi altındaki toplum sınıfları arasında çıkar çatışmalarının sürdüğü yerlerde bu sınıf devrimsel bir güç de kazanamamıştır. Bütün sınıfların bu rejimlere karşı geldiği yer-

lerde burjuva sınıfı, özellikle sermaye birikimini iyice sağladığı şartların bulunduğu yerlerde bir devrim akımının öncülüğünü yapabilmiştir.

Eski yapıların değişmesini göstermesi bakımından olduğu kadar, yeni bir yapıya geçilemeyiş örnekleri ile geçilebiliş örneklerini göstermesi bakımından Batı Avrupa ülkelerinin 1620 - 1720 arası dönemi, Osmanlı ekonomik tarihinin anlaşılması açısından son derecede önemlidir. Bu dönemle, Osmanlı ekonomik tarihinin aynı dönemi arasında büyük benzerlikler, paraleller vardır. Fakat sonuçların tam tersi denebilecek kadar farklı oluşu, merakımızı büsbütün arttıracak niteliktedir. Bunları, bozuk-düzen döneminin ekonomik tarihini incelediğimiz zaman göreceğiz.

Soru 98 Osmanlı devleti nasıl Batı dünyasının bir parçası haline gelmiştir?

Osmanlı imparatorluğunun Orta Avrupa'ya ve Akdeniz batısına doğru genişlemesi, Akdeniz'de Avrupa ticaretinin hedefi oluşu, Hindistan ve İran'a doğru uzanan Avrupa ticaret ilişkilerinin yolu üstünde oluşu onu XVI. yüzyıl sonu ile biten dönemde bu Batı dünyasının bir parçası haline getirmişti. Onun için Avrupa'da olan büyük devrimin dışında kalamayacaktı. Hiç değilse Hindistan'da olduğu gibi etkilerin geciktirilmesi mümkün olmayacaktı. Kaynağı, yeni keşfedilmiş bir kıta olan bu dünya devrimi dalga dalga, fakat kısa süre içinde ta Hindistan'a kadar genişliyordu. Gerçekte, bu devrimin asıl hedefinin, eninde sonunda, Doğu dünyasının ülkeleri olması mukadderdi. Çünkü o zamana kadarki dünya ticaretinin mihveri Doğu ülkeleri ile Avrupa arasında. Ve bu Doğu ülkelerinin devletleri para devriminin yarattığı sonuçlardan en çok zarar görecek nitelikte olan devletlerdi. Osmanlı im-

paratorluğu bu mihverin tam ortasında ve aynı türden bir devlet!

Acaba, Avrupa'da kapitalist ekonominin gelişmesinde baş rolü oynayan fiyat devrimi ve ticaret devrimi gibi iki büyük olayın anlattığımız çeşitten olan bir devlete ve onun hükmü altında bulunan topluma etkileri ne çeşitten olabilirdi? Şimdiye kadar anlattığımız sistemin bu etkilenmeyi kolaylaştıran yanlarını, olayları doğru olarak daha kolay anlayabilmemiz için, biraz daha sivriltelim:

Soru 99 Osmanlı devletinin yörüngesinden çıkmasını kolaylaştıran yanlar nelerdi?

(1) Osmanlı devleti, yukarıda söylediğim sabit gelirli ve belirsiz giderli devletlerin en sunturlularındandı. Üstelik, asıl gücü sermaye servetine değil, toprağa dayanan bir devlet, yani bir «mülk». Akıcı nakit serveti (maaşlar, harp masrafları gibi şeylerle) alınan ve boyuna harcanan bir devletti. Ticaret ve endüstri devleti değildi. Kendi halkını belirli şer'î ve örfî vergilere ve cizyelere, dışarıdakileri de anlaşmalarla tesbit edilmiş haraçlara bağlamış; daha fazla gelir imkânlarını savaş yolu ile servet sağlamada gören bir devletti. Bütçesi sabit ve rasyonel değil; oynak, belirsiz, kararsız bir devletti.

(2) Osmanlı devleti, millî parası ve darphanesi bulunan bir devlet olmakla beraber gümüş ve özellikle altın rezervi dar olan bir devletti. Mısır'ın fethine kadar, Fatih zamanında altın rezervi despotik devlet şeklinin kesinleştiği bir zamanda çıkarılan ilk altın sikkelerden görülüyor. Devletin genişlemesinin gerektirdiği daha fazla altın ihtiyacı Mısır'ın fethi ile sağlanmıştı. (*) Mısır'ın fet-

(*) En eski zamanlarda Yakın Şarkın en önemli altın sahası Anadolu idi. Fakat Osmanlılar zamanında bu artık çoktan maziye karışmış bir şeydi. Şimdi en önemli altın sahası Habeşistan ile Mısır arası.

hinden dönen Selim, beraberinde önemli miktarda değerli maden ve para halinde altın getirmişti. Ondan sonra da Mısır vergisinin önemli bir miktarı imparatorluğun başlıca altın kaynaklarından biri olmuştu. Bu miktar 600,000 altın floriye kadar yükselmiş. Fakat imparatorluğun altın kaynağı yalnız Mısır değil: Kıbrıs adası yılda 80,000 duka, Raguza 12,000 Venedik altını, Erdel 15,000 duka (1625 ten sonra 10,000, 1658'de 40,000 duka) veriyordu. Diğer haraçlar da altınla ödenirdi.

Bu altın kaynaklarına rağmen, Osmanlı devletinin tam altın bağımsızlığı yoktu. O zamanın âdetine göre, mevcut altının değerlendirilişi yabancı altınına göre oluyordu. Altın, devletin hazinesinde ve zenginlerin sandığında istif edilen bir şey. Carî muameleler yalnız gümüş para ile olurdu. Ancak devletin gümüş bağımsızlığı da tam değildi. Osmanlı topraklarında yabancı paraları, hem altın hem gümüş olarak, Osmanlı paralarının yanı başında geçerdi. Devletin altın sikkesinin temeli de, «flori» denen Venedik dukası idi. Bütün diğer paralar buna göre değerlendiriliyordu. Venedik'le olan uzun savaşlara rağmen, bu düşmanın altını, prestijini ve değerini (*) muhafaza etmişti. Yani Osmanlı devletinin sikke yapısı, tamamiyle Avrupa sikke yapısına bağlı idi. Gerek iç, gerek dış ticarette ödeme aracı olan Akçe, Avrupa altın ve gümüş akçelerinin değerine göre değer kazamyordu ve onların tâbii durumunda idi.

Ticarî muamelelerde Akçe denen gümüş sikkenin değerini yabancı gümüş paralarının değerlerinin dalgalanmalarından koruyacak bir mekanizma da yoktu. Bu itibarla Osmanlı ülkeleri, Avrupa'daki sikke enflâsyonunun etkilerine çırılçıplak açık ve ona hazır bir durumda idi. Osmanlı devleti önemli ölçüde altın ve gümüş madeni çı-

(*) Venedik altınından başka daha başka altınlar da r.

karıcısı bir devlet olmadığı için, parasını dünya alış verişlerinde temel değer vazifesini gören Avrupa altın sikkelerine göre ayarladığı için Osmanlı maliyesi Avrupa para değeri sistemine tâbiydi. O sistem allak bullak olunca Osmanlı sikke sistemi zelzeleye uğramış gibi yerinden sarsıldı.

(3) Hal böyle iken, imparatorluğun kendisi hem savaş, hem sulh halinde gittikçe pahalıya mal olan bir imparatorluk oluyordu. Geleneksel tarım ve endüstri ekonomisinin gücü, bu çok genişleyen imparatorluğun dört ucunu bir arada tutacak yeterlikte değildi. Devlet hükümranlığı, toplumun takatinin ötesine genişlemişti. Devletin ve onun refah sağladığı kişilerin harcamaları büyük bir tüketim kaynağı olmuştu, bu yüzden. Zaten gelir gider dengesini zorla tutan, bundan ötürü ya boyuna savaşları göze almaya mecbur olan, ya da bunu yapmazsa fazla vergiler bindirmeye mecbur olan bir devlet haline gelmişti. Her imparatorluk gibi «astarı yüzünden pahalı» bir iş oluyordu.

(4) Buna rağmen, zamanına göre çok sayılacak nakit para ile ödemeler yapan bir devletti. Sadece kullarına ödediği maaşlar büyük bir yekûn tutardı (*). Bir de zamanın en büyük silâhlı kuvveti olan yüz binlerce kişilik bir orduya maaş veriyordu. Yeniçerilerin maaşları ve yeniçeri

(*) Meselâ sadrazamlar 50 bin, kubbe vezirleri 25 bin, kazaskerler 5 bin, defterdarlar 4 bin akçe maaş alıyorlar. Padişahların tahsisatını hiç sormayın. Bunlar yetmediğinden ilâve olarak dirlikler, arpalıklar tahsis ediliyordu. Bundan başka XVII. yüzyılda devlet makamları çoğaldıkça çoğaldı. Bu çoğalış padişahlara, vezirlere ve hazineye kazanç sağlama usulü bile olmaya başladı: Çünkü mevkiler satılıyordu, açıkça ve âdeta resmen. Mevkiler o kadar çoğalmıştı ki «azil» usulü denen bir usul sayesinde bir mevkii birçok kişi sıra ile satın alıp işgal etmeye başladı. Ama böylece, devlet bürokrasi içine şiddetli bir iç çekişme durumu soktu.

sayısının artışı yani bu maaşların tutarının yükselişi üzerine ileride bazı bilgiler edineceğiz.

Şu halde, devlet büyük bir para harcayıcısı olduğundan fiyat devrimi onu kuvvetle çarpacak ve kimin elinde altın ve gümüş ve bunlarla yapılmış para toplanıyorsa onun hükmü altına girecekti. Hükümdarın mutlak efendiliği sona erecekti. İleride göreceğimiz gibi, bunlar devletin kendi kulları ve bir de fiyat devrimine karşı gelmek için alınan tedbirlerin mahsulü olan mültezimler, sarraflar ve yabancı tüccarlardır.

(5) Güç yapısı ve toplumun üzerindeki durumu gereğince, spekülâsyon olayı mevki gücünün icaplarına göre olacak, fakat güç yerinde bulunandan kopuk olan topluma intikal etmeyecektir. Toplum içinde servet birikimi yapan bir sınıf meydana gelecek, fakat bunlar toplumdan koparak devlet güçlülerinin etrafında bir parazit kitlesi olacaklardır. Fazla olarak, güç yapısındaki kişiler de onlarla ekonomik işbirliği yapamayacaklardır. Toplumun fakirleşmesiyle işsiz güçsüz bir parazit halk kitlesi meydana gelişine müvazi olarak, toplumdan kopmuş ve toplumu ancak kapıkullarının desteği ile sömüren bir sömürücü parazit zengin kitlesi meydana gelecektir.

(6) Servet biriktiren kitle ile süper-sınıf arasında bir çıkar birliği kurulabilmesi için bu ikincinin devleti birincinin çıkarlarına göre yöneten yani merkantalist ticaret, endüstri ve maliye siyasetleri güden kimselerden mürekkep bir yapı kazanması gerektir. Bu, aynı zamanda ziraî ve sınaî toplumu harekete getiren bir siyaset olacak, dış ticaret muvazenesi lehe olarak kurulabilecek, ve para değeri korunabilecekti. Halbuki, ileride göreceğimiz gibi, süper-sınıfın gidişi bunun tam tersine bir gidiş olmuştur. Hem bu sınıf, hem de onları yerlerinden atmağa çalışan Celâlî âsileri böyle adamlar olmaktan fersah fersah uzaktılar. (İleride göreceği-

miz gibi, onlar da bulundukları yerlerde, merkezdekilerin yaptığını yapıyorlardı.) Müthiş bir servet ihtirasının şahlandığı bir devirde servet birikiminin ekonomik yatırıma yönelmeyen bir birikim oluşunu görüyoruz. Süper-sınıf, eski Osmanlı ekonomisini yıkan, yerine sadece para için hizmet eden bir insan kitlesi haline gelecektir.

Doğu sistemlerindeki bu süper-sınıfın bu değişimi, ta İbn Haldun zamanından beri bilinen bir şey, fakat bu, artık halkanın sonudur. Osmanlı devletinin bundan sonraki tarihi, artık Doğu devletleri tarihi kanuniyetlerine göre değil, Batı dünyasının ekonomik kanuniyetlerine göre gidecektir. İbn Haldun'u bildikleri halde, XVII. yüzyıl ortalarında, bu devletin hâlâ yıkılmamış olduğunu gören Osmanlı yazarlarını yanıltan şey, yeni bir döneme ve dünyaya girilmiş olmanın sonuçları ile karşılaştıklarını fark edememiş olmalarıdır. Bu yüzden, ileride göreceğimiz gibi, tavsiye ettikleri tedbirler boşuna, hattâ durumu daha da kötüleştiren tedbirler olmuştur.

Soru 100 İkinci ciltte neler göreceğiz?

Bu ciltteki konuşmalarımızın amacı aslında, düzensizlik döneminden önceki Osmanlı düzeninin ekonomik tarihe temel olan yanlarını anlatmaktı. Fakat bu düzeni anlatırken yer yer ve sık sık onun iç çelişikliklerini belirlemek gerekirdi. Çünkü bu yapılmadığı takdirde iş, dengeli, ideal bir sistemi anlatma şekline döner. Bu, geçmişe hasret çekenlerin yaptığı bir şeydir, ya da aşağılık duygusu içine düşenlerin geçmişle öğünmeden teselli bulma yoludur. Bilimsel bakış ise bize bir sistemin püf noktalarını bulmayı gerektirir; çünkü ileriye ya da geriye doğru gelişmelerin ipuçları bunlardadır.

Bu ciltte eski sistemi anlatırken bu noktalara her fırsatta parmak bastık. Ama iç çelişkiler kendiliklerinden bir sistemi mutlaka batıran ya da mutlaka geliştiren etken yuvaları değildir. Püf noktalarını açığa vurmadan sistemler uzunca süre direnebilirler. Fakat tarihte geçmiş hiç bir siyasal ve ekonomik sistem, ülkeler ve toplumlar arasında çok az alış veriş olan zamanlarda bile, tek başına kendi içinde yaşayamamıştır. Dünyamn yeni döneminin başlangıcını sağlayan olayların başında bu noktada devrimler açan gelişmeler gelir. Dünyadaki yeni ekonomik etkiler, Osmanlı siyasal düzeninin baskısı veya kontrolü altında bulunan toplumun ekonomik hayatında —üzerine parmak bastığımız çelişki noktaların patlak vermeleri çerçevesi içinde— derin değişiklikler yaratacaktır.

İşte ikinci ciltte, siyasal olmaktan çok ekonomik olan bir tablo içinde göreceğiz bunları. Ve tabiî olarak hikâyemiz XVII. yüzyıl başından başlayacak. Çünkü sonraları ne olduysa, hep o zamandan olmağa başlamıştır.

BİRİNCİ CİLDİN SONU

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

		Sayfa
Soru 1	Türkiye'nin ekonomik tarihi neden yazılmamıştır?	7
Soru 2	Osmanlılık döneminden sonra neden yazılmamıştır?	8
Soru 3	Osmanlı tarihinde ekonomik tarih anlayışını engelleyen özellikler mi vardı?	10

I. BÖLÜM

Soru 4	Osmanlı devleti ne tip bir devletti?	11
Soru 5	Osmanlı devletini kuranlar kimlerdi?	13
Soru 6	Osmanlı düzeninin özellikleri var mı idi?	13
Soru 7	Osmanlı tarihinin değişme dönemleri var mıdır?	15
Soru 8	Osmanlı tarihinin değişme dönemleri nelerdi?	16
Soru 9	İlk dönem nasıl başladı?	17
Soru 10	Osmanlı devletinin temelleri nasıl atıldı?	18
Soru 11	Birinci dönemden sonra Osmanlı devleti ne tür bir devlet idi?	20
Soru 12	Osmanlı devlet düzeni feodalizm midir?	21
Soru 13	Feodalizm nedir?	22
Soru 14	Kapitalizm öncesi emtia üretimi ekonomisi nedir?	24
Soru 15	Osmanlı ekonomisinin feodal ve kapitalist ekonomilere baka yeri nedir?	25
Soru 16	Osmanlı ekonomisinin ne feodal, ne kapitalist olamayışının sonuçları ne olmuştur?	26
Soru 17	Osmanlı ekonomisi kapitalizme geçebilir miydi?	27
Soru 18	Osmanlı devletinin ekonomik gücünü sağlayan kaynaklar nelerdi?	28
Soru 19	Bu sistemde ekonomi ve devlet ilişkileri nasıldır?	29

II. BÖLÜM

Soru 20	Osmanlı düzeninin tipik örgütleri nelerdi?	32
Soru 21	Osmanlı sisteminin despotizme eğilimli olduğunu nereden biliyoruz?	33
Soru 22	Osmanlı düzeninin siyasal yapısı nasıldı?	35
Soru 23	Osmanlı düzeni nasıl unutuldu?	37

		Sayfa
Soru 24	Devlet ve toplum ilişkilerinin çeşitleri nelerdir?	39
Soru 25	Osmanlı düzeni hangi sınıflara dayanıyordu?	41
Soru 26	Osmanlı sisteminde neden devlet toplumdan kopuk bir güçtü?	42
Soru 27	Osmanlı devleti örgütleri toplumdan nasıl kopardı?	43
Soru 28	Devletin altındaki toplumun ekonomik sınıfları nelerdi?	44
Soru 29	«Memalik-i mahrusa» ne demektir?	45
Soru 30	«Mülk» ve «Mülkiyet» ne demektir?	46
Soru 31	Köylü (reâya) sınıfının durumu ne idi?	48
Soru 32	«Timar» nedir?	49
Soru 33	Timar beyleri kimlerdi?	50
Soru 34	Timar beyi feodal senyör müdür?	51
Soru 35	Köylü özgür müdür?	53
Soru 36	Timar Beyinin sorumlulukları nelerdir?	53
Soru 37	Osmanlıların topraklı ordusu nereden sağlanıyordu?	55
Soru 38	Timarlı beyler bir feodal sınıf teşkil ediyorlar mı idi?	56

III. BÖLÜM

Soru 39	«Sınıf» ve «esnaf» ne demektir?	57
Soru 40	Zanaat sınıfının durumu ne idi?	58
Soru 41	«Esnaf» sınıfının «reâya» sınıfından farkları nelerdir?	59
Soru 42	Esnafın devlete karşı tutumu nasıldı?	59
Soru 43	Batıdaki esnaf loncalarından ne gibi farkları vardı?	60
Soru 44	Osmanlı düzeninde tüccar sınıfının durumu ne idi?	61
Soru 45	İslâm dininin tüccara karşı tutumu ne idi?	62
Soru 46	Tüccar sınıfı bir ticaret kapitalizmi geliştirebilmiş midir?	64
Soru 47	Osmanlı düzeninde başka sınıflar var mı idi?	64

IV. BÖLÜM

Soru 48	Devleti yönetenler katı: «Osmanlılar» kimlerdir?	66
Soru 49	Osmanlı padişahının niteliği nedir?	66
Soru 50	Osmanlı padişahları toplumdan neden kopuktular?	67

		Sayfa
Soru 51	Kulluk nedir? Kimler kuldur?	69
Soru 52	Kullar nereden devşirilirdi?	70
Soru 53	Osmanlıların «kul» yetiştirme usulüne karşı Avrupalılar ne diyorlardı?	70
Soru 54	Hıristiyanların zorla müslüman edildikleri doğru mu?	71
Soru 55	Kullar gerçekten tam müslüman mı idi?	72
Soru 56	Kullar neden «yapma» bir sınıftı?	73
Soru 57	Kullar köle mi idi?	73
Soru 58	Kullar neden despotik dinasti devletine özgüdür?	74
Soru 59	Yeniçeriler kimlerdir?	75
Soru 60	Yeniçerilik sadece bir askerî örgüt müdür?	76
Soru 61	Hükümdarın gücünü sağlamada yeniçerilerin rolü nedir?	77
Soru 62	İbn Haldun Türklerin kulları üzerine ne diyor?	78
Soru 63	Kullar nasıl devşiriliyordu?	79
Soru 64	Osmanlı tarihinde «Gazi» lerden yeniçerilere geçiş nasıl oldu?	80
Soru 65	Yeniçeri ocağı sonradan nasıl çıkar ocağı oldu?	81
Soru 66	Yeniçerilerin cenk endüstrisi ile ilişkileri ne idi?	82

V. BÖLÜM

Soru 67	Osmanlı sisteminde ulemanın yeri ne idi?	84
Soru 68	Ulema ne anlamda toplumdan kopuk bir tâife idi?	84
Soru 69	Toplumdan kopuk olmayan din adamları var mı idi?	86
Soru 70	Ruhanî tabaka nasıl toplumdan büsbütün koptu?	87

VI. BÖLÜM

Soru 71	Değirmenin suyu nereden geliyordu?	89
Soru 72	Kimlerden cizye veya haraç alınırdı?	89
Soru 73	Ticaret, transit ve endüstri kaynakları nelerdi?	91
Soru 74	Devlet gelirleri ve giderleri ne kadardı?	91
Soru 75	Osmanlı maliyesinde, neden bütçe yapılamazdı?	93

VII. BÖLÜM

		Sayfa
Soru 76	Osmanlı devleti keyfî ve «ceberut» idare devleti mi idi?	95
Soru 77	Padişah iradesi ve Tanrı şeriati ne demektir?	96
Soru 78	Despotizm ne demektir?	98
Soru 79	Ne anlamda Osmanlı sistemi despotizmdir?	101
Soru 80	Osmanlı despotizmi nasıl keyfîlik idaresi oldu?	103

VIII. BÖLÜM

Soru 81	Eski Osmanlı düzeni ne zaman değişmeye başladı?	107
Soru 82	Osmanlı düzeninin başlıca iç çelişiklikleri nelerdir?	108
Soru 83	Neden iç çelişiklikler devrime yol açmadı?	112
Soru 84	İç çelişkilerin sonuçları neler olmuştur?	113
Soru 85	Osmanlılarda «ihtilâl» ne demektir?	114
Soru 86	Bozuk - düzen nedir?	115
Soru 87	Osmanlı sisteminin kendi içinde yatan çelişkilerini çatışma haline getiren etkenler nelerdi?	117
Soru 88	Dünyayı sarsan Osmanlı düzenini silkeleyen iki olay nedir?	118
Soru 89	Avrupa'ya altın ve gümüş akını nasıl başladı?	120
Soru 90	Doğu despotizmlerinde hazineler nasıl meydana geldi?	122
Soru 91	Altın ve gümüş akınının sonuçları ne oldu?	123
Soru 92	Fiyat devriminin siyasal ve toplumsal etkileri neler oldu?	124
Soru 93	Hükümdarlar ne gibi çarelere başvuruyorlar?	126
Soru 94	Hangi devletler kazandı, hangileri kaybetti?	128
Soru 95	Hangi sınıflar kazandı, hangileri kaybetti?	130
Soru 96	Batı Avrupa'da XVIII. yüzyıl ortasında en önemli değişmeler nelerdi?	131
Soru 97	Batı Avrupa'da yeni bir ekonomik sistemin doğuşu nasıl başladı?	132
Soru 98	Osmanlı devleti nasıl Batı dünyasının bir parçası haline gelmiştir?	134
Soru 99	Osmanlı devletinin yörüngesinden çıkmasını kolaylaştıran yanlar nelerdi?	135
Soru 100	İkinci ciltte neler göreceğiz?	139

«100 SORUDA» DİZİSİNDEN ÇIKAN KİTAPLAR:

1. EKONOMİ EL KİTABI
   (Türkiye Ekonomisinden Örneklerle)
   Prof. Sadun Aren
   Fiyatı 7,5 lira (Tükendi)
2. ATATÜRK'ÜN TEMEL GÖRÜŞLERİ
   Fethi Naci
   Fiyatı 5 lira
3. TÜRKİYE'DE GERİCİ AKIMLAR
   Doç. Dr. Çetin Özek
   Fiyatı 10 lira
4. TÜRKİYE'DE İŞÇİ HAREKETLERİ
   Kemal Sülker
   Fiyatı 7,5 lira
5. TÜRKİYE'DE TOPRAK MESELESİ
   Doç. Dr. Suat Aksoy
   Fiyatı 7,5 lira
6. MİTOLOGYA
   Behçet Necatigil
   Fiyatı 7,5 lira
7. TÜRK EDEBİYATI
   Rauf Mutluay
   Fiyatı 7,5 lira
8. TÜRKİYE'NİN DIŞ POLİTİKA TARİHİ
   Prof. Dr. Edip Çelik
   Fiyatı 10 lira
9. GELİR DAĞILIMI
   (Kapitalist Sistemde, Türkiye'de, Sosyalist Sistemde)
   Dr. Korkut Boratav
   Fiyatı 10 lira
10. TÜRKİYE İKTİSAT TARİHİ I
    Prof. Niyazi Berkes
    Fiyatı 7,5 lira

Çeviri eserlerden aktarılan genel ve soyut çözüm yollarının Türkiye'deki toplumcu hareket için yetersizliği iyice su yüzüne çıktıktan sonra, bilim adamlarımız, düşünürlerimiz, yazarlarımız arasında kendi geçmişimize eğilmek, tarihimizi bilimsel açıdan yeniden incelemek eğilimi, son yılların en olumlu gelişmelerinden biridir. Daha XIX. yüzyılda söylendiği gibi, «İnsanlar tarihlerini bizzat kendileri yaparlar; ama keyfî olarak, kendi seçtikleri şartlar içinde değil, tarihten miras aldıkları, belli şartlar içinde». Türk toplumunu daha ileri aşamalara götürmek için tarihimizi bilmek zorundayız. «İki yüz yıldır Neden Bocalıyoruz» adlı eseriyle, bugünkü bozuk-düzenimizi tarihsel bir süreç içinde incelemek gerektiğini açıkça ortaya koyan Prof. Niyazi Berkes, «Türkiye İktisat Tarihi»ni, bu çok güç, bu karma karışık edilmiş önemli konuyu «100 Soruda» dizisi içinde hazırlamayı kabul etmiştir. 1957'den beri, Kanada'da, McGill Üniversitesinde Graduate Studies and Research Fakültesinde öğretim üyesi olan Prof. Niyazi Berkes, yıllardır üzerinde çalıştığı bu konunun okurlarımıza sunduğumuz bu birinci cildinde Osmanlı devletinin ne tip bir devlet olduğunu; Osmanlı düzeninin tipik örgütlerini, siyasal yapısını, dayandığı sosyal sınıfları; İslâm dininin tüccara karşı tutumunu; Osmanlı padişahının niteliğini, kulluk kurumunu, yeniçerilik örgütünü; Osmanlı sisteminde ulemanın yerini, ruhanî tabakanın toplumdan kopuş sebeplerini; Osmanlı sisteminde devletin gelir kaynaklarını ve giderlerini; Osmanlı düzeninin başlıca iç çelişkilerini ve bu iç çelişkilerin neden devrime yol açmadığını; Batı'dan gelen altın ve gümüş akınının sonuçlarını, fiyat devriminin siyasal ve toplumsal etkilerini, Osmanlı devletinin nasıl Batı dünyasının bir parçası haline geldiğini, vb. son derece akıcı, rahat okunur bir dille gözler önüne sermektedir. İkinci cildini yıl sonuna doğru yayınlamayı umduğumuz bu eserle, bütün Türk aydınlarının yokluğunu acı acı duydukları «Türkiye İktisat Tarihi»ni, ilk defa, yayınlıyabilmenin kıvancı içindeyiz.

7,5 lira